

КИЇВСЬКА ПРАВОСЛАВНА БОГОСЛОВСЬКА АКАДЕМІЯ
БОГОСЛОВСЬКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Кафедра церковно-історичних та практичних дисциплін

Ця кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису
містить результати власних досліджень.
Використання ідей, результатів і текстів інших авторів
мають покликання на відповідне джерело

(підпис автора)

ГОРДЕЙЧУК КОСТЯНТИН АНДРІЙОВИЧ

Магістерська робота

**«ІСТОРІЯ МЕЖИГІРСЬКОГО СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОГО
МОНАСТІРЯ У XVII-XVIII ст.»**

зі спеціальності 041 – богослів'я

галузі знань 04 – богослів'я

Науковий керівник:

митрофорний протоієрей Віталій Клос,
доктор наук з богослів'я, професор,
професор кафедри
церковно-історичних та практичних дисциплін КПБА

(підпис)

«До захисту допущено»

Завідувач кафедри церковно-історичних та практичних дисциплін КПБА

Чокалюк Святослав Михайлович,
кандидат наук з богослів'я, професор
« ___ » _____ 20__ р.

КИЇВ – 2020

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	6
1.1. Дореволюційні джерела.....	6
РОЗДІЛ 2. МЕЖИГІРСЬКИЙ СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКИЙ МОНАСТИР У XVII СТ.	
2.1. Початкова історія Межигірської обителі.....	17
2.2. Спасо-Преображенський монастир за часів Польсько- Литовського Князівства та Гетьманщини (загальна характеристика).....	28
2.3. Некрополь Межигірського монастиря.....	39
РОЗДІЛ 3. СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКИЙ МОНАСТИР, ЯК ВИЗНАЧНА СВЯТИНЯ ВІЙСЬКА ЗАПОРІЗЬКОГО	
3.1. Меценатська діяльність козаків у монастирі	50
3.2. Вплив Московської політики на давні права Межигірської Спасо-Преображенської обителі.	69
РОЗДІЛ 4 ГЕНЕЗА ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ МОНАСТИРЯ.	
4.1. Проблематика відродження Межигірської обителі.....	74
ВИСНОВКИ.....	90
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ....	93
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	106
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК.....	107
ДОДАТКИ.....	114

ВСТУП

Актуальність теми. Київський Межигірський Спасо-Преображенський монастир – православний чоловічий монастир, що знаходився неподалік від Вишгорода в мальовничій долині, що виходить до правого берега Дніпра. Перші документальні свідчення про існування монастиря належать до початку XVI ст. У 2-й половині XVI ст. в монастирі діяли Спасо-Преображенська, Свято-Микільська та Петропавлівська церкви, була закладена печерна церква на Пекарницькій горі. З поширенням наприкінці XVI ст. унійності (Берестейська церковна унія 1596 р.) монастир став одним із осередків антиунійної боротьби. 1610 одержав ставропігію з підпорядкуванням константинопольському патріарху.

У роки національної революції 1648-1676, та становлення Української козацької державиви монастир отримав значні маєтності за універсалами гетьманів, а з входженням Лівобережної України, як автономії, до складу московії – і за грамотами царів. Значну підтримку надав монастиреві московський патріарх Іоаким (Савелов; 1674–1690 рр.), колишній межигірський чернець, який прийняв тут чернечий постриг (1652 р., за іншими даними 1655 р.). 1687 була підтверджена ставропігія монастиря із підпорядкуванням московському патріарху. 1690 коштом Іоакіма в обителі була зведена кам'яна Спасо-Преображенська церква.

У 2-й половині XVII ст. (після зруйнування Трахтемирівського монастиря) Межигірська обитель стає "військовим" монастирем Запорозької Січі (1672–1709; та 1734–1775); його ченці направляли священослужителів до січових церков і Самарського пустинного Свято-Миколаївського монастиря, які поширювали серед козаків релігійну мораль, духовну культуру; утримували шпиталь для старих і немічних січовиків; приймали запорожців, які приходили на прощу, покаяння,

послушництво і постриження в ченці; щорічно збирали милостиню на монастир; виконували різні доручення січової старшини і товариства.

У XVIII ст. монастир мав розгалужене господарство з млинами, озерами, гутами, шинками; володів селами і слободами, де проживало більше 3 тисяч селян, які виконували дводенну панщину на монастир.

Монастир став пантеоном відомих діячів Гетьманщини (тут були поховані, зокрема, білоцерківський і фастівський полковник Семен Палій і подільський полковник, згодом наказний гетьман Остап Гоголь), а також, ймовірно, місцем укладання так званого Межигірського козацького літопису (1608–1700 рр.), що належав межигірському уставщику Іллі Коцаківському.

На даний момент дослідження даної теми цікавить нас тим, що хоча про монастир і збереглося багато відомостей, проте достеменного та докладного дослідження ця тема є потебуватиме впродовж не одного десятиліття. А зважаючи на те, що Межигір'я, як чернеча обитель, була першою у Давній Русі-Україні, прийдешні покоління українців конче зобов'язані відродити монастир. А для цього потрібно досить небагато – провести археологічне дослідження території (5-8 гектарів), де раніше знаходився Межигірський Спасо-Преображенський монастир: розкопати фундаменти козацьких храмів, дослідити некрополь та впорядкувати його і, врешті відбудувати монастир таким, яким його бачили наші славетні пращури – святителі, монахи та козаки.

Об'єкт дослідження – Межигірський Спасо-Преображенський монастир XVII-XVIII століттях.

Предмет – взаємовідносини монастиря з церковною та громадсько-політичною спільнотою тих часів.

Мета – полягає у тому, щоб проаналізувати та підняти нагора важливі історико-хронологічні аспекти життя та діяльності монастиря та його братії впродовж XVII-XVIII століть. Мета даного дослідження може бути досягнена шляхом виконання таких **завдань**:

- охарактеризувати історію Межигір'я у XVII ст.: церковно-монастирське життя та громадсько-політичні зносини Межигірського Спаса із Запорізькою Січчю;
- висвітлити вплив московитської політики на анексовану частину Київської митрополії, на прикладі Межигірського монастиря;
- проаналізувати аспекти дослідження історико-археологічною спільнотою Межигірського монастиря та накреслити шлях майбутніх досліджень, що стосуються, на сам перед, історико-археологічного дослідження території, де знаходився Межигірський монастир.

Наукова новизна отриманих результатів полягає насамперед у постановці та комплексному дослідженні, актуальної, науково значимої та недостатньо розробленої в історичній науці проблеми якісного дослідження церковно-історичної проблематики Межигірського монастиря.

Проведений аналіз історіографії проблеми історичного дослідження Межигірської минувшини засвідчує, що ми маємо великі прогалини у дослідженні, періоду XVII-XVIII стт. і ця проблема ще не стала предметом ґрунтовного наукового дослідження історичної науки. Окремі наукові розробки та наукові публікації про Межигір'я, хоч і дають певне уявлення про проблему, однак досліджені не ґрунтовно і мають достатньо питань, які ще чекають на свого глибинного та систематичного вивчення.

Структура магістерського дослідження: дана магістерська робота складається з 4 розділів, 6 підпунктів, висновків, переліку умовних скорочень, термінологічного словника, списку джерел та літератури й додатків

РОЗДІЛ 1. ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1.1. Дореволюційні джерела

В умовах національного і культурного відродження України, становлення її державності, все більше уваги приділяється дослідженню історії України не загалом, а зокрема.

Важливе місце в ній займає історія Межигір'я, місцевості, розташованої в 20 км від Києва між містечком Вишгородом і селом Новими Петрівцями, що має багатовікову історію [1.]. Історія Межигір'я здавна привертала увагу дослідників. Перші розвідки про цю місцевість з'явилися на початку XIX ст., коли діючий на її території Києво-Межигірський монастир, був у 1786 р. закритий, а в його будівлях розмістилася в кінці XVIII ст. одна з перших в Україні фаянсових фабрик. В 1816 р. її відвідав відомий російський журналіст П. Сви́ньїн і опублікував нарис про історію монастиря та стан фабрики [2.].

Значну увагу автор приділив історії зв'язків межигірських ченців із запорожцями, показав їх роль у стриманні міжусобної війни під час ліквідації у 1775 р. Запорізької Січі і подальшу їх роль після закриття монастиря у 1786 р. [3.]. У нарисі описано тогочасний стан Києво-Межигірської фаянсової фабрики: умови та оплата праці робітників, характер виробництва та заходи по його удосконаленню [4.]. 1830 р. Опублікована розвідка, присвячена історії Києво-Межигірського монастиря. Автор виклав її з часу заснування і до ліквідації у 1786 р. Він описав діючі церкви, зазначив, коли і на чий кошти вони побудовані, ким освячені. У праці подано опис монастирського подвір'я, зведеного межигірськими ченцями в Києві, на Подолі [5.]. Автор розвідки побажав залишитися невідомим. Проте М. Максимович вважав, що її автором був священник межигірських церков, які продовжували діяти на території фабрики після закриття монастиря, Симеон Лободовський [6.]. Історії

однієї з межигірських церков - Спасо-Преображенському собору та заснуванню монастиря присвячена розвідка М. Ф. Берлінського [7.].

Коротку історичну розвідку про історію монастиря опублікував у газеті «Санкт-Петербургские ведомости» російський журналіст Д. Мальцев, відвідавши у 1854 р. Межигір'я [8.].

Більш ґрунтовне вивчення історії Межигір'я почалося в 60-ті роки XIX ст. У 1863 р. вийшла праця анонімного автора, в якій на основі значної джерельної бази досліджена історія монастиря до 1787 р. [9.]. Автор вперше звернув увагу, що документальні джерела щодо історії монастиря відомі з XVI ст., але в них йдеться про відновлення монастиря. Отже, це підтверджує його давню історію [10.]. На думку автора, межигірські ченці не брали участі в боротьбі між уніатами і православними, яка розгорнулася на українських землях після Берестейської унії 1596 р. Проте, це не зовсім відповідає дійсності. Адже за участь в ній 31 березня 1613 р. Межигірський ігумен Афанасій був викликаний на церковний суд уніатським митрополитом Іпатієм Потієм. Але монастир, як зазначив автор, дійсно залишився православним і, перебуваючи вдалині від населених пунктів, став притулком для людей, які шукали усамітнення [11.].

У праці оцінена діяльність ігумена Афанасія (1599-1613), яка, на думку автора, сприяла розквіту монастиря. Досліджено його стан в період національно-визвольної війни українського народу та в період Руїни. Значну увагу автор приділив зв'язкам монастиря із Запорозькою Січчю, характеристиці його економічного стану та оцінці діяльності деяких межигірських ігуменів та архімандритів, які стояли на чолі монастиря з кінця XVII та в XVIII століттях [12.].

Відомості до історії Межигір'я подав у своїй праці про населені місцевості Київської губернії Л. Похилевич [13.]. У ній викладена коротка історія монастиря до його закриття у 1786 р., зазначено, що у 1796 р. біля Межигір'я була знайдена фарфорова і фаянсова глина, тому імператриця

прийняла рішення відкрити в цій місцевості фабрику і підпорядкував її Київському магістрату. В дійсності ж великі родовища глини були знайдені в 1795 р. У Києво-Печерських горах, а Міська дума м. Києва запропонувала імператриці розмістити фабрику у будівлях бувшого монастиря [14.]. Автор зазначає також, що 1858 р. Фабрика була здана в оренду купцю Барському. Точніше ж фабрику строком на 30 років взяли в оренду купці 3-ої гільдії брати Микола та Василь Барські [15.]. Похилевич досить критично оцінив стан фабрики в другій половині ХІХ ст. Він вважав, що головною причиною нерентабельності фабрики було засилля на ній іноземних майстрів [16.]. Це, звичайно, не відповідало дійсності. Бо причини упадку, нерентабельності фабрики були у відсталій технічній оснащеності, що було характерно для промисловості Російської імперії. Автор приділив увагу і тогочасному стану межигірських церков. Він зазначив, що до передачі фабрики в оренду на її території діяли дві церкви, на ремонт яких щорічно з казни відпускалося 219 руб. 54 коп. Після передачі в оренду кошти перестали надходити. Тому за наказом Синоду від 31 грудня 1861 р. Для священнослужіння в межигірських церквах із штату Києво-Печерської лаври призначено одного ієромонаха і одного послушника [17.].

Вагомий вклад в дослідження історії Межигір'я вніс відомий вчений, перший ректор Київського університету Михайло Максимович. 1864 р. Вийшла його невелика розвідка про Межигір'я, а наступного року було опубліковано ґрунтовне дослідження «Сказание о Межигорском монастыре». Обидві праці, а також невелика карозвідка «Слухи о Межигорье» увійшли до другого тому 3-томної збірки досліджень, виданої після смерті вченого у 1878-1880 рр. Під редакцією В. Антоновича коштом Південно-Західного відділу імператорського російського географічного товариства. 1890 р. «Сказание о Межигорском монастыре» було видано окремою брошурою [18.]. У своїх працях, на основі значної джерельної бази, М. Максимович дослідив історію монастиря з давніх часів до його

закриття у 1786 р. та діяльність деяких межигірських ігуменів та архімандритів. Значну увагу вчений звернув на вклад у розбудову монастиря відомо гоцерковного діяча, межигірського ігумена Афанасія. У цей період Києво-Межигірський монастир, на думку вченого, досяг значного розквіту, став знаний у православному світі і одержав грамоту та ставропігію, за якою межигірські ченці підпорядковувалися безпосередньо константинопольсько мупатріарху [19.]. Максимович проаналізував економічний стан монастиря у другій половині XVIIст., звернув увагу на значну підтримку, яку надав монастирю патріарх Іоаким, в пам'ять про прийняття у ньому постриг у ученці. У праці наведені його біографічні дані [20.]. Вчений дослідив зв'язки межигірських ченців і запорозьких козаків, встановлені з кінця XVII ст., пов'язавши їх із занепадом бувшого “військового” Запорізької Січі Терехтемирівського монастиря. Крім того, вчений згадав і про передачу упідпорядкування Києво-Межигірському монастирю Січового Самарського “військового” монастиря [21.]. Критичний погляд на висвітлення історії Києво-Межигірського монастиря у працях своїх попередників висловив дослідник історії Києва М. В. Закревський [22.]. Він проаналізував погляди вчених на заснування монастиря і прийшов до висновку, що відомості про причетність до цього суздальського князя Андрія Боголюбського були поширеніізмежигірського синодика, підготовленого у 1625 р. за повелінням межигірського ігумена Коментарія. Автор вважав їх сумнівними, зважаючи на те, що в Іпатьївському літописі 1161 р., коли за даними межигірських ченців церква Білого Спаса була побудована, поруч із Вишгородом знаходилася божниця, а їх будували там, де не було церков. Тому, на його думку, Андрій Боголюбський не мав відношення до зведення церкви Білого Спаса [23.]. Заснування Києво-Межигірського монастиря відбулося, на думку Закревського, у XVIст. Монастир був бідним через постійні розорення і спустошення спочатку від татар, а потім

через введення у 1596 р. Унії на українських землях Речі Посполитої і переслідування православних [24.].

Значний інтерес представляє здійснений вченим опис межигірських церков, особливо церкви в Пекарницькій печері, її відновлення в 1700 р. та в XIX ст. [25.] Закревський охарактеризував діяльність настоятелів монастиря, заперечивши думку Є. М. Крижанівського, що межигірські ченці та їх ігумени і архімандрити були люди малограмотні. Вчений зазначив, що з їх лав вийшли відомі церковні діячі, які згодом стали єпископами, митрополитами, а один із них – навіть патріархом московським [26.]. У праці подано короткий опис Києво-Межигірської фаянсової фабрики [27.]. Історії монастиря присвячена розвідка наглядача межигірських церков, які діяли на території фабрики після закриття монастиря, Г. Шиманського [28.]. Автор виклав його історію з давніх часів до закриття у 1786 р., користуючись переважно опублікованими раніше працями та розповідями старожилів. Тому його свідчення, в тому числі і найбільш цінна частина праці: списки настоятелів монастиря, межигірських церков після його ліквідації та директорів і наглядців фаянсової фабрики, потребують уточнень, джерелознавчого аналізу [29.]. Складному періоду в історії Києво-Межигірського монастиря після знищення у 1775 р. Запорізько-Січівської ліквідації монастиря у 1786 р. присвячена стаття відомого дослідника історії церкви П. О. Терновського [30.]. У статті проаналізовано економічний стан монастиря, відмічені значні матеріальні проблеми, які виникали у межигірських ченців з ліквідацією Запорозької Січі та їх боротьба за земельні володіння підпорядкованого Межигірському Самарського монастиря [31.]. У 1884 р. Опублікована розвідка анонімного автора, присвячена аналізу двох поминальників монастиря [32.]. На їх основі автор склав таблицю часу правління межигірських ігуменів та архімандритів [33.]. З відновленням монастиря у 1885 р. Значно зростає кількість публікацій з його історії. Її дослідженню присвячена розвідка О. Андрієвського, яка з'явилася напередодні його

відкриття [34.]. Автор вказав на значення монастиря в історії України і на необхідність підготовки його повної історії. Свою ж статтю автор присвятив дослідженню діяльності межигірського архімандрита Никанора, встановивши, що він керував монастирем десь з 1759 до 1768 р., коли трагічно загинув по дорозі у Межигір'я [35.]. Аналізу зв'язків Києво-Межигірського монастиря із Запорозькою Січчю присвячено один з розділів дослідження А. О. Скальковського із історії Нової Січі [36.]. Автор наводить лист запорозького кошового І. Сірка до межигірського ігумена про направлення на Січ “установника” та рішення січового товариства, прийняте 4 жовтня 1683 р., про направлення священників на Січ тільки з Києво-Межигірського монастиря і визнання його “військовим” монастирем Запорозької Січі [37.]. Він повідомляє про спробу київського митрополита Гедеона Четвертинського підпорядкувати монастир київській митрополії, про незадоволення запорожців відкликанням із Січі ченців та наданням осковським патріархом Іоакимом грамоти монастирю на ставропігію. Вона опублікована у додатках [38.]. Після повернення у 1734 р. запорожців у межі Російської імперії заснування Нової Січі, як зазначає Скальковський, взаємовідносини січових козаків і межигірських ченців були відновлені. Першим начальником січових церков встав Павло Маркевич. Автор справедливо зауважує, що найважливіші рішення щодо діяльності церков і Самарського монастиря приймало січове керівництво [39.]. 1890 р. опубліковано 2-томний збірник праць відомого дослідника історії церкви, викладача духовної академії і члена Вченого комітету при Синоді Є. М. Крижанівського. До першого тому збірника увійшла його стаття, присвячена історії Києво-Межигірського монастиря [40.]. Назва, зміст статті повністю співпадають зі статтею анонімного автора, яка була опублікована 1863 р. в “Киевских епархиальных ведомостях». Тому можна приєднатися до думки М. Максимовича і М. Закревського, що автором останньої теж був Є. М. Крижанівський [41.].

Досліджуючи історію Запорізької Січі, відомий вчений Д. І. Яворницький в першому томі відомої праці "Історія запорізьких козаків", виданої вперше в Санкт-Петербурзі у 1892 р., звернув увагу на її зв'язки з Києво-Межигірським монастирем. Вчений показав глибоку релігійність запорожців. Він відмітив певну етичну і духовну залежність запорізьких церков десь з 1576 р. від Терехтемирівського, а з 1676 р. від Києво-Межигірського монастиря. На думку вченого, останній користувався особливою довірою у запорожців, оскільки мав статус ставропігійності, тобто був безпосередній залежності від патріаршого престолу [42.]. Д. Яворницький показав боротьбу запорожців проти спроб київського митрополита Гедеона підкорити у 1686 р. запорізькі церкви своїй владі. Хоч Києво-Межигірський монастир змушений був відізнати із Січі своїх церковнослужителів, проте запорожці домоглися відміни рішення київського митрополита і залишили свої церкви у його підпорядкуванні. В свою чергу межигірські ченці домоглися у 1688 р. від московського патріарха Іоакима грамоти наставропігію [43.]. Зв'язок Січі і монастиря, як показав вчений, перервався на деякий час через зруйнування за наказом царського уряду Запорозького Коша іпереселення запорожців під протекцію Кримського хана, де вони проживали до 1734 р. У той час духовенство для служіння в запорозьких церквах прибувало до них із Константинополя та Афону. З поверненням у 1734 р. Січовиків під протекцію Російської імперії, їх зв'язок з межигірськими ченцями, як вірно зазначив Д. Яворницький, знову було відновлено. Він функціонував аж до падіння Січі у 1775 р. [44.]. Дослідженню однієї з найменш відомих сторінок історії Києво-Межигірського монастиря

Присвятив свою розвідку відомий дослідник історії церкви С. Голубев [45.]. Він встановив, що сподвижник київського митрополита Петра Могили, єпископ мстиславський, оршанський і могилівський Йосип Бобрикович не був межигірським ігуменом, як зазначали деякі дослідники історії монастиря. На початку XVIIст., приблизно з 1619 р. до 1 вересня

1621 р., настоятелем монастиря був не він, а ігумен Ісайя Копинський [46.]. Відновленню монастиря у 1884 р. Присвячена розвідка анонімного автора, опублікована у 1895 р. Автор зазначає, що на чолі відновленого чоловічого монастиря було поставлено архімандрита Іону. У його віданні залишався і очолюваний ним раніше Троїцький монастир, приєднаний до Києво-Межигірського. Однак через хворобу архімандрита, впродовж 3 років, монастир так і не було відновлено. Тому, на думку автора розвідки, монастир було перетворено у жіночий. І за декілька місяців чорниці зробили більше для упорядкування монастиря, ніж ченці за 9 років [47.]. 1895 р. Вийшла ще одна розвідка, в якій йшлося про історію побудови на межигірському подвір'ї на Подолі церкви св. Пантелеймона [48.]. Про один з епізодів в історії Києво-Межигірського монастиря, як “військового” Запорізької Січі йшлося в розвідці протоієрея Петра Орловського [49.]. Автор вказав на існування давніх зв'язків між монастирем і Січчю та описав події, які відбулися на Січі в 1758 р., куди з Греції для збору пожертвувань прибув мелетинський єпископ Анатолій [50.]. Останній, як зазначено в розвідці, спробував заснувати на Січі власну єпархію і став призначати в січових церквах ченців з Греції та Молдавії. Такі дії єпископа викликали стурбованість у межигірського архімандрита, який повідомив про його дії Синод. На пропозицію останнього Сенат Російської імперії та гетьман К. Розумовський прийняли укази про його вигнання із Січі. Коли ж запорожці не виконали укази, то Синод наказав заарештувати єпископа. Довідавшись про це, єпископ залишив Січ і від'їхав за кордон [51.].

П. Орловський показав процес встановлення в Січі архімандрії, який завершився царським указом Синоду від 21 червня 1774 р. Першим архімандритом, як вірно зазначив автор, було призначено ієромонаха Києво-Межигірського монастиря Володимира Сокальського, який залишався і начальником січових церков на військовому утриманні з підпорядкуванням Київській єпархії [52.]. Автор описав реакцію межигірських ченців на новий статус монастиря, їх скарги до Синоду про

неможливість функціонування монастиря без Січі. Про листування з цього питання з консисторією, а також про те, що київський митрополит Гавриїл Кременецький не встиг прийняти рішення щодо нього, бо 4 червня 1775 р. за указо імператриці Катерини II Запорізька Січ була ліквідована [53.].

Значну увагу історії Києво-Межигірського монастиря приділив у своїй праці з історії і топографії древнього Києва відомий дослідник М. Петров [54.]. На думку автора, монастир було засновано не пізніше XIIст. Під час нападу татар у XIIст. Монастир було зруйновано, а ченці сховалися в навколишніх лісах у викопаній ними печері. Відновлення монастиря відбулося при київському князі Михайлі Всеволодовичу, який побудував дерев'яну церкву свт. Миколи, при якій був монастир [55.]. Автор відзначив допомогу монастирю з боку московського патріарха Іоакима, який прийняв у монастирі постриг в ченці. В пам'ять про це він допоміг в будівництві кам'яної Спасо-Преображенської церкви, а також відновив у монастирі ставропігію, тобто підпорядкував безпосередньо своїй владі [56.]. Петров навів відомості про відновлення церкви св. Онуфрія у скиту на Пекарницькій горі та про закриття монастиря у 1786 р. [57.]. Дослідник завершує свою розповідь відновленням Києво-Межигірського монастиря у 1880 р., його діяльністю у 80-90 рр. та зміною статусу монастиря: з чоловічого на жіночий. Останній було підпорядковано Києво-Покровському жіночому монастирю. З того часу, за даними М. Петрова, він став швидко розбудовуватися і прикрашатися [58.].

Дослідження історії Межигір'я продовжувалося і на початку ХХ ст. 23 листопада 1903 р. Л. Добровольський виступив в Київському реальному училищі з доповіддю про історію Межигір'я. Пізніше її опубліковано в журналі «Києвлянин» [59.]. Автор самокритично визнав, що виклав “неповне” минуле Межигір'я і не на основі першоджерел. Проте публікація доповіді Добровольського мала не тільки пізнавальне значення, адже в ній описано тогочасний стан монастиря. В результаті аналізу давнього минулого і тогочасного стану монастиря автор прийшов до

висновку, що історія Межигір'я не строкатий калейдоскоп подій, а мікрокосм української історії, яка має свою оригінальну історію, тісно пов'язану з Україною. Крім того, над умку автора, ця місцевість являється пантеоном багатьох в той час вже абутих знаменитостей [60.]. 1903 р. Було опубліковано звіт М. П. Істоміна про поїздку до Межигір'я, яку він здійснив у 1902 р. [61.]. Автор описує архітектуру та іконопис Києво-Межигірського монастиря і відносить їх до періоду піднесення українського мистецтва. Він порівнює тип архітектури, внутрішнє розташування і іконопис церкви свт. Миколи в Києво-Печерській лаврі і Спасо-Преображенської в Києво-Межигірському монастирі

Не опублікованим залишився і нарис про історію Києво-Межигірської фаянсової фабрики Н. Д. Полонської-Василенко. Значна увага у дослідженні приділена безпосередньо технічному оснащенню і технології виробництва, умовам праці на фабриці, опису її виробів. В додатках авторка подала список головних майстрів і помічників майстрів на фабриці [62.].

Відомості про вироби Києво-Межигірської фаянсової фабрики наведені у праці Ф. С. Петрякової, присвяченій українському фаянсу кінця XVIII – початку XX ст. [63.]. Стан межигірської фаянсової фабрики в період передачі її в оренду досліджено Е. Д. Нестеровою [64.]. Деякі відомості про межигірську фабрику наведені у праці О. О. Нестеренка, присвяченої розвитку промисловості в Україні [65.].

У 90-х рр. У зв'язку з національним і культурним відродженням України почався новий етап в дослідженні історії Межигір'я. Ряд статей було присвячено історії Києво-Межигірського монастиря і фаянсової фабрики [66.]. Значну увагу історії Києво-Межигірського монастиря, насамперед його місцю в духовному житті Межигір'я приділив І. Лиман в дослідженні про церковний устрій Запорозької Січі [67.]. Автор проаналізував характер взаємовідносин межигірських ченців і запорізьких козаків і прийшов до висновку, що монастир одержував від Січі

“матеріальні вигоди”, а Запоріжжя було зацікавлене в тісних стосунках з межі гірською обителлю, насамперед “з причини її ставропігіальності”, а у період Нової Січі “з огляду на традицію” і на надання межигірським ченцям різноманітних послуг [68.].

Опису збірки межигірського фаянсу, яка зберігається в Національному музеї історії України, присвячена стаття А. Федчук [69.]. Таким чином, історія Межигір'я здавна привертала увагу дослідників, написані, як окремі розвідки, так і узагальнюючі праці з окремих проблем. Особлива увага приділялася в них історії Києво-Межигірського монастиря і фаянсової фабрики в переломні для них часи: закриття монастиря і відкриття фабрики, зміні ігуменів, або архімандритів, а також в часи політичних та економічних змін в українському суспільстві, які впливали і на стан монастиря, або фабрики. В деяких дослідженнях висловлювалася необхідність, враховуючи значення Межигір'я в історії України, у підготовці узагальнюючої праці з його історії.

РОЗДІЛ 2. МЕЖИГІРСЬКИЙ СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКИЙ МОНАСТІР У XVII СТ.

2.1. Нарис початкової історії Межигірської обителі

Унікальним зразком державно-церковних відносин у XVII ст. може бути ілюстрація з життя та духовно-світської діяльності монастирів України, зокрема такої визначної обителі, як Києво-Межигірська. Цей осередок чернечого життя протягом своєї багатовікової історії зазнавав численних піднесенень та занепадів. Були часи, коли монастир ледь існував, а братія його, ніким не знана, жила в голоді й холоді, але були дні слави й багатства обителі.

Даний розділ магістерської роботи присвячений найбурхливішому і вельми трагічному періоду історії Межигірського монастиря. Це був час, коли Українська Православна Церква, оговтавшись від експансії Римо-Католицької Церкви, позбувшись загрози винищення, стала на шлях національно-визвольної боротьби нашого народу. Разом з тим зазнало поживлення й релігійне життя в Україні.

Після тяжкого занепаду, зумовленого духовним і фізичним гнітом чужоземних іновірців, українське православ'я зазнало розвитку й примноження в кількісному та якісному відношенні. Водночас, не знайшовши собі підтримки в особі власної держави, котра, на жаль, не відбулася, Православна Церква України через політичні обставини, мусила коритися іншій, цього разу єдиновірній, силі в особі Московського Царства та Московського патріархату. Звичайно, що цей останній чинник в житті Української Православної Церкви не відігравав такої згубної ролі, як це було в часи перебування українського народу в складі Польсько-Литовської держави, але шлях нашої політичної верхівки та ієрархів Церкви до поєднання з "братнім" народом мав фатальні наслідки для

українського православ'я. Від часу приєднання українських земель до Московської держави та підпорядкування Київської Митрополії Московському патріархатові почалися негативні зміни щодо релігійно-національної самобутності в усіх галузях церковного життя українців. Безумовно, не оминули вони й наших монастирів, серед яких неостаннє місце посідала Києво-Межигірська обитель.

Перш ніж перейти до опису та оцінки історичних подій, котрі мали місце в даному періоді, вважаємо доцільним спочатку нагадати історію виникнення Межигірського монастиря та визначити віхи його буття до Литовське-Польської доби.

Історія Межигірської обителі, попри її величність, має багато "білих плям", чимало фактів і досі залишаються нез'ясованими для історіографів. Навіть нині, коли про монастир цей написано кілька десятків статей і досліджень, дискусійним залишається питання про час його заснування. Дослідники монастирської минувшини в ряді публікацій, здійснених у ХІХ – на поч. ХХ століть, загалом, мають три міркування щодо походження обителі. Так, приміром, одні з них відносять час заснування монастиря до 988 року, пов'язуючи початок обителі з грецькими ченцями, котрі прийшли на Русь із митрополитом Михаїлом; інші називають 1161 р., стверджуючи, що монастир заснував князь Андрій Боголюбський; решта вважають за доцільне говорити про заснування після 1523 року, посилаючись на грамоту Польського короля.

Така розбіжність дослідників у міркуваннях пов'язана, на наш погляд, передусім із браком історичних джерел, а також із бажанням авторів довести древність обителі, аби викликати увагу та симпатію читачів, котрих потребувала запустіла або ж відроджувана святиня в ХІХ-поч. ХХ ст. На противагу їм, інші історіографи, котрі перш за все прагнули до об'єктивного висвітлення подій, з обережністю ставились до подібних "свідчень" і оперували в своїх дослідженнях лише реальними історичними документами.

Слід зазначити, що автори праць з історії Межигірського монастиря, які визнають часом його заснування X або XII століття, подають це, так би мовити "між іншим", не обтяжуючи себе незаперечними доказами даних гіпотез. І лише декотрі з них посилаються на сумнівні історичні джерела. Історіографи, котрі вважають можливим початок існування обителі приблизно 1523 р., або ж крайньою мірою, наприкінці XV ст., тобто до навали орди під проводом Меглі-Геря, (1482) переважно аргументують свої припущення вагомими доказами і критично ставляться до інакших думок, іноді вдаючись до спростування останніх. Декотрі з тих, хто виступає за 988 р. як дату заснування Спаського монастиря, заявляє про це без жодних посилань на будь-які свідоцтва. Так, наприклад, митрополит Євгеній (Болховітінов) пише: "Перший Київський митрополит Святий Михайл, що прийшов з Корсуня до великого князя Володимира Святославовича, котрий просвітив весь Київ і Росію Святим Хрещенням, заснував у Кигві Золотоверхо-Михайлівський монастир, що був з тих пір і кафедральним для київських Митрополитів до влаштування Софійського монастиря. Грецькі ж ченці, що прийшли з Михаїлом, влаштували інший, що називався Спас Білий, вище Києва за Вишгородом над Дніпром" [70.].

Дехто посилається на нікому невідомі "рукописи" і засвідчує те ж саме, а дехто на "передання" подібного гатунку [71.]. Прибічники стародавності Межигірської обителі вказували на багатовікові дуби, що росли поблизу монастиря ще в 50-х роках XIX ст., називаючи їх "Володимировими" [72.], ніби святий рівноапостольний князь вшанував Межигір'я своїми відвідинами і на пам'ять посадив ті дерева [73.]. Але ніяких доказів цьому не існує. Ще одним аргументом на користь древності чернецтва в околицях Межигір'я є існування напівзруйнованих печер неподалік від дійсного місця Спасо-Преображенської обителі, в горі Пекарниці (Скитку), про які більш докладно йтиметься нижче. Історик і мандрівник Муравйов у II пол. XIX ст. з іронією відзначив: "Деякі вважають їх (печери) сучасними Антонікх нібито все печерне йому

належить!" [74.]. Крім того сумнівною виявляється причетність св. Михаїла, Київського митрополита до заснування обителі, оскільки відомо, що традиція називати його "першим митрополитом Київським" починається від половини XVI ст. Бажаючи довести древність монастиря, декотрі дослідники вдавалися до фальсифікацій. Так, наприклад, вони називали імена двох настоятелів Спаського монастиря в домонгольський період, запозичені з літопису. Там згадуються вони в зв'язку з перенесеннями мощей святих князів-страстотерпців Бориса та Гліба. На першому перенесенні 1072 року був присутній, разом з митрополитом Київським Георгієм та ігуменом Печерським преп. Феодосієм, "Спаського монастиря ігумен Герман". А в другому перенесення мощей, що відбулося 1113 р., з митрополитом Никифором та Печерським ігуменом Прохором брав участь "того ж Спаського монастиря ігумен Сава" [75.]. Саме ігумен Герман, котрий згадується при першому перенесенні мощей святих страстотерпців 1072 р., вважається засновником монастиря у Берестові, на місці церкви 12 апостолів, що має другу назву "Германич". Цей преподобний наприкінці життя був новгородським єпископом. Упокоївся 1095 р. Так само й ігумен Сава вважається настоятелем Спаського монастиря на Берестові [76.].

Ще не на користь даної версії служить факт, що ініціатором обох перенесень мощей святих братів були великі князі. Адже природно, в подібних церемоніях могли брати участь лише наближені до них люди, в тому числі й духовенство. Київський князь Ізяслав Ярославович ініціював (1071 р.) канонізацію мучеників Бориса і Гліба. Він же збудував у Вишгороді нову Свято-Василівську церкву, куди урочисто були перенесені їх мощі". Саме за князювання Ізяслава (1054-1077 рр.) в Київській Русі стали домінувати "власні" або "ктиторські" монастирі. Вони засновувались, будувались і утримувались виключно на князівські кошти.

Як було зазначено вище, в Берестові знаходилася княжа резиденція, тому новоствореній там Спаській обителі надавалось велике значення, і, не

даремно тамтешній ігумен згадується літописцем на третьому місці після митрополита та ігумена Печерського. Вишгород і його околиці належали тоді удільному князеві, котрий не був самостійним і підпорядковувався Київському князеві. Тому мало ймовірно, щоб в урочистостях, присвячених прославленню князів-мучеників, до речі, близьких предків Ізяслава, провідну роль відігравало провінційне духовенство.

Аналогічна ситуація спостерігалася і при другому перенесенні мощей евв. Бориса та Гліба 1115 р. за князювання в Києві Володимира Мономаха (1113-1125 рр.). Тоді мощі святих були шанобливо покладені до Борисо-Глібської кам'яної церкви в тому ж Вишгороді. На церемонії були присутні чимало інших

Серйозним аргументом проти причетності ігуменів Германа та Сави до Межигірського монастиря є відсутність їхніх імен у Синодику даної обителі, започаткованому 1625 р. ігуменом Коментарієм на основі відомих йому більш ранніх записів та місцевих усних передань. Зокрема там подані списки настоятелів Межигірської обителі, де згадуються ігумени, котрі були до 1523 р., щоправда без позначення дат. [77.] Однак там відсутні імена Герман та Сава.

Більш чисельна група історіографів пов'язує заснування Межигірського монастиря з ім'ям князя Андрія Юрійовича Боголюбського (1110-1174 рр.), – сина Ю. Долгорукого. Доказом цього твердження є посилання на записи в вищезгадуваному нами Межигірському Синодику та на усні передання тамтешніх ченців.

Дійсно, Межигірський поминальник згадує в розділі "Князі" Андрія Боголюбського "фундатора монастиря Межигірського" і на полях є примітка "року **1161** [78.] Коли 1149 року Юрій переміг Ізяслава Мстиславовича і зайняв Київ, Андрій одержав від нього в уділ Вишгород. Але наступного 1150 р., вони були вигнані з Київщини Ізяславом. Після боротьби, яка тривала до 1154 р., коли помер Ізяслав, Юрію вдалося остаточно утвердитись на Київському престолі, а Андрій 1155р. вдруге

одержав Вишгород. [79.] Як повідомляється в додатку до Іпатіївського літопису, Року 6663(1155). Знову Юрій сів на княжінні Київським, і почав роздавати володіння синам своїм: і спершу, Андрію, сину своєму дав Вишгород і Василів. Цього ж року Андрій, названий Боголюбським, син Юрійів, пішов з Вишгорода в Суздаль, без волі батька свого; взяв же з собою з церкви Пирогощу та чудотворну ікону Пресвятої Богородиці, написану рукою святого апостола Луки, що була принесена з Царгорода, яку він обклав золотом із коштовним камінням і поставив у Володимирі в церкві Пресвятої Богородиці, також і церкву цю прикрасив чудово, надавши їй найкращі села, а також десятини". [80.] На підставі цих фактів, прибічники даної версії припускають заснування Спаського монастиря біля Вишгорода між 1146 та 1164 роками. Одні з них твердять, що князь Андрій збудував кам'яну церкву на честь Преображення Господнього на легендарній горі Хоревиці, розташованій у 17 верстах від Києва між сучасним Межигірським монастирем та Вишгородом, де вона проіснувала до часів Батієвих. [81.]. Інші запевняють, що "князь Андрій Боголюбський будучи ктиторм Межигірського монастиря, перевів його з гори в затишну долину, оточену з трьох боків лісом і горами і збудував там кам'яний храм Преображення Господнього. Спаська церква була "відштукатурена і побілена" від чого і походить назва "Білий Спас" на відміну від однойменного храму на Берестові. М. Максимович, котрий теж пов'язував початки Межигір'я з князем Андрієм, посилався на неоднозначне свідчення Іпатіївського літопису, згідно якого за Вишгородом існувала так звана "Придніпровська божниця".

Іпатіївський літопис повідомляє, що "Ізяслав поєднавшись у любові з братією своєю, послав за половцями; і половці прийшли до нього у великій кількості. І поєднався Ізяслав із Всеволодичами та з Олегом, і з половцями, і пішов за Вишгород до божниці, тоді бо й Дніпро тут став, а в інших місцях ніде не став; тоді ж перейшовши Дніпро біля божниці, пішов він з полками до Києва..." Цей аргумент слушно заперечується М. Закревським,

котрий зауважує, що на Русі існувала традиція ставити божниці або каплиці в місцях безлюдних, де немає церков і що літописець згадав би про церкву, якби вона там існувала. Тому він вважає монастирське передання вигадкою XVII ст. М. Грушевський хоч і припускає можливість існування цього монастиря в XII ст., але не вірить, щоб заснував його князь Андрій, оскільки останній негативно ставився до Київщини і до того ж – так мало жив на півдні Русі. Грушевський вважає, що подібний зв'язок виник, ймовірно, через легенду, котра приписує Андрію наділення Лаври маєтками і правами ставропігії [82.]. Боголюбський навряд чи міг бути засновником Межигірського монастиря, а тим більше – будівничим кам'яного храму в нім. Як відомо, Андрій за життя свого батька Юрія жив на Суздальщині, а потім – у Володимирі-на-Клязьмі. В різний час, у період боротьби батька свого Юрія з Ізяславом за київський престол, А. Боголюбський одержав у наділ Вишгород, але він перебував там лише кілька місяців. Відомо, що князь постійно тяжів до північних земель і не бажав жити у Києві чи Вишгороді, і 1155 р.; коли його батько утвердився в Києві, самовільно пішов у Володимир. До того ж, Андрій не мав би часу, перебуваючи так недовго у Вишгороді, на будівництво храму. Будувати ж монастир, тоді як Київською землею володів ворог його батька князь Ізяслав, було б зовсім неможливо.

Є підстава вважати, що Андрій Боголюбський не лише не піклувався про Київські святині, але й взагалі нехтував ними. Так, при втечі своїй до Володимира-на-Клязьмі 1155 р., він захопив з Вишгородського жіночого монастиря образ Пресвятої Богородиці, а 1169 р. пограбував і спустошив Київ із його святинями. Легендарні релігійність і благочестя Боголюбського не стримали його від святотатства, братовбивства та наруги над святинями Києва [83.].

Що ж стосується гори та урочища, які мають спільну назву "Спасщина", то вони могли набути її значно пізніше і це означає лише їх

належність до Межигірського монастиря, адже відомо, що Вишгород був монастирською вотчиною в 1523-1786 рр.

Майже всі історіографи, котрі писали про Межигірський монастир, не забували згадувати про портрет князя Андрія Боголюбського, що знаходився на видному місці в Преображенському соборі. За словами Є.Крижановського "Межигір'я завжди називало своїм будівничим Боголюбського, чому і зберігало в себе його портрет, написаний в XVII столітті за особистою фантазією художника". Хоча фантастичним у даній ситуації є не лише цей портрет. Цікаво, що з А. Боголюбським пов'язував "історію" своїх володінь Києво-Печерський монастир: фальсифікат грамоти князя був створений у XVI ст. Ймовірно, Межигірська братія "запозичила" легендарного ктитора саме з Печерської версії.

Синодик Межигірського монастиря серед числа стародавніх благодійників обителі згадує "ктитора святої обителі цієї князя Михайла Мономаха". Під цим ім'ям дослідники розуміють постать Чернігівського долі Спаської обителі. За їх словами, після зруйнування Києва та Вишгорода, а разом з тим, і "Білого Спаса", ченці, що залишилися живими, спершу переховувались у лісах, а згодом обрали для поселення затишну долину біля Дніпра, оточену з трьох боків горами й густими лісами [84.]. Ця місцевість знаходиться в трьох верстах на північ від Вишгорода, тобто в достовірно відомому місцерозташуванні Києво-Межигірського Спасо-Преображенського монастиря.

М. Максимович припускає, що близькість від Межигірської печери колишнього Білоспаського монастиря наводить на думку, що печеру ту могли викопати подвижники тієї обителі, коли вона зазнала зруйнування за нашествия хана Батия. Тобто він відносить початок печерного життя в Межигір'ї до монгольської доби.

На користь древності обителі можуть слугувати результати археологічних розкопок, що відбувалися у XIX-XX ст. та випадкові знахідки місцевих жителів.

Так, наприклад, 1848 р., мешканці села Нові Петрівці, яке знаходиться на горі, що височить над Межигір'ям, працюючи на городі, поблизу колишнього монастиря, знайшли монетний скарб, серед якого були нумізматичні зразки з міді, датовані 1426-1437 роками, та зі срібла, що були викарбувані в 1435 та 1442 роках [85.].

Восени 1907р. громадський діяч А.К.Хребтов дослідив Межигірську печеру, де виявив довгі підземні ходи. Він дійшов висновку, що ця печера існувала раніше XVI століття, хоча й не знайшов незаперечних.

Влітку 1934 р. учасники Вишгородської археологічної експедиції на чолі з Р. Козубопським проводили розкопки та дослідження місцевості у Вишгороді та інших придніпровських поселеннях на північ від нього, їх загін розташувався на території колишнього Межигірського монастиря, де тоді знаходився будинок відпочинку письменників. Тамтешній екскурсовод, мешканець села Нові Петрівці І. Марчук влаштував у колишній Петропавлівській церкві краєзнавчий музей, серед експонатів якого були знахідки з місцевих скарбів: "Лунниця" золота, "деньга мечева" Івана Грозного (1533-1584), мідна візантійська монета і фрагменти шкляних браслетів. Самі ж учасники експедиції, через тогочасні умови, змогли провести розкопки лише в околицях монастиря. На Виноградній горі та в урочищі "Хутір" вони знайшли велику кількість "уламків слов'янської кераміки XI-XI століть"

Так на Пекарницькій горі, серед іншого, їм вдалося знайти "числені фрагменти кераміки XV-XVI ст." і навіть уламки амфори XII ст. [87.]. Таким шном. є підстави вважати, що територія Межигір'я та навколишні місцевості були заселені людьми, щоправда немає беззаперечних доказів існування там осередків чернечого або парафіяльного життя в XIII-XV ст.

Ті автори, які пов'язують життя св. князя Михаїла з Межигірським мнастирем, обстоюючи цю думку, посилаються на записи в монастирському синодику та чернецьке передання. Так М. Максимович пише: "Київський князь Михаїл Всеволодович, повернувшись із чужини,

де він поневірявся, замешкав під Києвом на острові"... У межпгірців він поминався в числі ктиторів монастиря. За переданням, він збудував Свято-Миколаївську церкву, при якій ; який час залишався монастир, названий за місцем розташування Межигірським". Участь князя Михаїла в житті тутешньої обителі наводить на, думку, що він жив тоді на "острові" біля Вишгорода, на котрому 1146 р. провів свої останні дні великий князь Всеволод Ольгович [88.].

Дехто припускає, що Межигірський монастир виник значно пізніше: "На початку XV соліття декілька ченців, що блукали без притулку в околицях Києва, обрали для житла місце між горами біля Дніпра" [89.]. Отже, є підстави стверджувати, що чернецтво в Межигір'ї безперечно існувало в часи після Батисвої навали на Київську Русь. Однак точна дата заснування обителі не відома.

Що ж стосується згадок у Межигірському поминальнику імен великих князів київських: Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Всеволода, Ізяслава, Андрія Боголюбського, Володимира Мономаха, Юрія, Михаїла Мономаха, то на нашу думку, вони пов'язані з причетністю до них роду князів Острозьких. Саме їх дослідники називають нащадками Володимира Великого та князів із його роду [90.]. Саме рід Острозьких володів Київським замком і землями на півночі Київщини, де знаходився Межигірський монастир, і саме вони були причетні до відродження запустілої обителі в кінці XVI – на початку XVII стт. Тому недаремно Синодик після останнього в записі "великого князя Михаїла Мономаха",одразу згадує рід Острозьких, котрі були нащадками Рюриковичів, подаючи на першому місці ім'я "Костянтин" [91.]. Можливо, аби догодити своїм благодійникам, ченці початку XVII ст., укладаючи той Синодик, зробили вищезгадані записи, натякаючи на законність і спадковість влади князів Острозьких як над Києвом, так і над їх монастирем. Коли б не був заснований Межигірський монастир – чи в XIII, чи в XV століттях – про цей період його буття не залишилось жодних

документальних згадок чи свідчень, тому немає підстав для певного ствердження або заперечення будь-якої з наведених версій. Остаточну відповідь на дане питання, на наш погляд, можуть дати лише результати ґрунтовних археологічних досліджень у Межигір'ї, або відкриття нових документів, пов'язаних з історією цього монастиря.

Занепад політичної ролі Київщини, зубожіння самого Києва, переселення митрополитів на Північ, до Володимира, постійні набіги чужинців – все це призвело і до погіршення як загального стану Митрополії, так окремих храмів і монастирів. Такому стану речей сприяв ще один негативний фактор: після татарського панування Південно-Західна Русь на початку XIVст. потрапила у залежність від литовських князів. Так 1330 р. князь Гедимін звільнив Київ від татар і запровадив литовське підданство. Литовські можновладці, хоч і не виступали проти Православної Церкви, а часто, навіть і самі були православними, проте, не дуже дбали про стан Митрополії іноплеменників-русичів.

Втім, не вся влада зосереджувалася в їхніх руках. Наступник великого князя Гедиміна, Ольгерд, розділив усю підвладну йому територію на уділи (лени) між своїми родичами та приближеними, серед яких були також русичі. Після Ольгерда, роди удільних князів-феодалів затвердились на теренах Литовсько-Руської держави. Зокрема, в Південній Волині, в частині Поділля та Південній Київщині утвердились нащадки Корибута-Дмитра Ольгердовича, засновника родів князів Вишневецьких, Заславських, Корецьких, Ружинських. Володимир Ольгердович – родоначальник князів Олельковичів, – одержав Київ і Північну Київщину. Серед руських князів, які залишились у Південно-Західній Русі після завоювання її литовцями і які одержали уділи та опинились у ленній залежності від великих князів литовських, були князі Острозькі. Із останніх утворився клас дрібних власників, серед яких була значна частина русичів. Ця русько-українська шляхта, що не зрадила батьківській вірі,

відіграла дуже важливу роль у збереженні та розвитку Української Православної Церкви, коли над тією нависла загроза знищення [Дод. А.].

2.2. Спасо-Преображенський монастир за часів Польсько-Литовського Князівства та Гетьманщини (загальна характеристика)

Як зазначалося вище, влада великих князів литовських вважалася поганською, однак вона лояльно ставилася до православ'я, оскільки 9/10 територій Литовсько-Руської держави було заселено русичами, серед яких домінувала православна віра. Литовці усвідомлювали, що й культура слов'ян перебувала в значно кращому стані, ніж їх власна. Тому вони переймали руські звичаї, право, мистецтво, ремесла, мову, а також релігію. Литовських князі мали і політичну зацікавленість у стабільності Православної Церкви у їхніх володіннях, оскільки через суперництво І Московською державою, остання могла би перетягнути людність і землі до себе, адже вона була однією по відношенню до корінного населення Литовської Русі. З цієї причини Православною Церквою опікувалась державна влада Великого князівства Литовського, так що навіть князь Ольгерд домагався від Царгороду призначення окремого православного Митрополита для Литви-Русі [92.].

З цього часу литовська шляхта стала переходити на латинство. Щоправда, від 1386 до 1569 року, тобто до Люблінської унії, поєднання Литви з Польщею було у вигляді лише політичного союзу двох держав, котрі відокремлювались одна від одної кордонами. У литовських документах того часу Польща називалась "чужою країною", а поляки "іноземцями". Лише після Люблінської унії 1559 р. вони стали єдиною державою зі спільним сенатом, фінансами та військом. Однак, це не завадило Римо-Католицькій Церкві поширювати свій вплив на Литовську Русь впродовж кінця XIV- другої половини XVI століть. У зв'язку з цим, становище Православної Церкви на теренах Русі-України дедалі погіршувалось. Вона втрачала князівську опіку і постала в другорядному

становищі. Це не могло не позначитись на стані православних монастирів, які в невеликій кількості існували тоді в Україні. Зокрема на Київщині їх відомо всього 15.

Крім того, до згубних наслідків для українських монастирів за Литовської доби призводили набіги татар. Відомо, що Київ та його околиці зазнали спустошень: у 1399 р. від татар на чолі з ханом Тимур-Кутчуком, у 1416 р. – від полчищ Едигея, а особливо – в 1482 р. від кримського хана Менгли-Герая, коли, на думку деяких історіографів, відбулося чергове руйнування Межигірського монастиря [93.]. Той самий хан 1495 р. вдруге захопив Київ і зруйнував його.

"Я, Адріан, ігумен монастиря Межигірського, помітивши значні ушкодження старого Євангелія, наданого князем Юрієм Слуцьким, наказав переписати з того Євангелія та до цього Євангелія (... року 1546) пана Андрія Полоза" [94.].

Другий доказ міститься у згаданому раніше Межигірському Синодику (1625 р.), де в розділі "Ігумени Межигірського монастиря" зазначено: "священноінок Нифонт. інок Онофрій, Інок Автоном..." Там же, у розділі "Ігумени Межигірські" записано: ієромонах Вонифатій, монах Автоном, монах Онуфрій монах Сильвестр [95.].

Можливо тільки робити припущення щодо існуючого на той час пастирського устрою. Взагалі, дослідники підкреслюють, що у XV-XVI ст. чернецтво в Україні не мало органічної єдності, тому монастирі існували автономно, відокремлено один від одного. Єдиного писаного уставу також не було, а з метою регламентації монастирського життя використовувалися твори святих отців, неписана традиція та приписи фундаційних грамот.

В усякому разі, Межигірський монастир до кінця XVI ст. не мав спільножитного статуту. Про це свідчить запис в Межигірському Синодику, який повідомляє, що 25 січня 1599 р. ігумен Афанасій оселився в Межигірському монастирі, і що був він особливим шанувальником спільного життя і запровадив устав св. Василя Великого, наслідуючи

засади спільножитні [96.]. У тому ж поминальнику в розділі "Ігумени Межигірського онастиря" про нього пишеться: "Схимонах Афанасій, що поновив від запустіння монастир і встановив спільножиття, і зібрав багато братії". А також ієросхимонах Агафон (до схими Афанасій) – 1612 р., "спільножитель". Точно невідомо, до якого типу монастирів належала в кінці XV – на поч. XVI ст. "Межигірська обителі".

Історик Є. Голубинський виділяє два типи монастирів, що побутували на усі: "власні" та "невласні". До першого типу належали обителі, засновані або ж побудовані на кошти князів чи заможних людей і, переважно, не для ченців, але для задоволення власних потреб. Цей звичай був дуже поширений у Візантії і згодом перейнятий на Русі ще за великокняжої доби, однак він не зазнав такого поширення, оскільки ними користувалися тільки князі.

Другий тип монастирів засновувався самими ченцями, або людьми, котрі прагнули до чернецтва. Вони об'єднувались у громаду, будували в певному місці келії – кожен сам для себе. Таким чином, утворювалась чернеча слобідка або скиток, що і являло собою монастир. Якщо "власні" монастирі існували на утриманні князя-ктитора, то обителі "невласні", насельниками яких була переважно вбога братія, існувала за рахунок пожертв з боку мирян. Ченці за своїм покликанням, є люди молитви, тому вони мають потребу у храмах. Саме храми являлися місцем одержання пожертв від мирян. Ці місця для богослужінь або будувалися самими ченцями, або, що траплялося частіше, чернечі слобідки будувалися поблизу приходських храмів, чи навіть у їх огорожах. З цієї причини багато приходських храмів у деяких місцевостях України та Росії до XVIII ст. називалися "монастирями" [96.]. Ймовірно, що й Свято-Миколаївський Межигірський монастир наприкінці XV- першій половині XVI ст. належав саме до такого типу чернечих згромаджень, оскільки в актах I пол. XVI ст. ця обитель називається то "монастирем", то "церквою".

Крім того, ктитори-князі наділювали свої монастирі маєтностями та привілеями. Межигірський монастир, як і багато інших православних обителей, на той час був позбавлений безпосередньої князівської опіки, через що статки і маєтки його були дуже незначні. У цьому можна пересвідчитись, якщо звернути увагу на записи в згадуваному нами монастирському Євангелії (1546). Згідно них, монастир не міг справити цю книгу за власні кошти і тому скористався підтримкою благодійника Юрія Слуцького. А за 46 років Євангеліє настільки пошкодилось, що ігумен Адріан наказав його переписати, знову ж таки, за кошти благодійника пана Андрія Полоза. Євангеліє для обителі являло таку цінність, що в ньому помістили наступну пересторогу: "хто візьме це Євангеліє з монастиря святого, той розсудиться на тім світі".

Щоправда, монастир тоді, скоріше за все, мав земельні наділи та привілеї. У грамоті польського короля Сигізмунда I Старого (1506-1548) наданій 12 березня 1523 р. Київському восводі щодо відновлення Межигірського монастиря, згадуються кордони землі, наданої для обителі "по давньому, як і перед тим бувало" [97.]. Крім того, в Межигірському Євангелії є замітка ігумена Адріана про медову данину з різних вотчин (Вишгород, Петрівці. Товсте, Сваромль, Козаровичі), що була списана, як вважає М. Закревський, зі старого Євангелія (1500) [98].

Про певну несталість чернечого життя в Межигір'ї в цей період свідчать два списки настоятелів монастиря, що вміщені у згадуваному раніше Синодику. По-перше, там помітні розбіжності в порядку імен ігуменів. Так, у одному списку подано наступний перелік імен: Нифонт, Онуфрій, Антоном, Сильвестр, а у другому подано інакше: Адріан, Вонифатій, Автоном, Онуфрій, Сильвестр. По-друге, біля імен: Нифонт, Вонифатій та Адріан зазначено: "священноінок", або "ієромонах", тобто те, що вони мали крім чернецтва ієрейський сан і могли очолювати богослужіння в обителі. А біля імен: Онуфрій, Автоном та Сильвестр, – записано "інок" або "монах", що вказує на відсутність у них сану.

Ймовірно, що під час правління тих ігуменів, які передують у Синодику Мисаїлу Щербині, котрий 1523 року був ініціатором відновлення обителі, Миколаївський монастир настільки занепав, що серед братії іноді не було священнослужителів для богослужінь у чернечому храмі. Складно судити, чи були того часу у монастиря хоч якісь зв'язки з єпархіальною владою, оскільки про це не збереглося жодних документів. Крім того, Київський митрополит, як предстоятель православної церкви в межах Великого князівства Литовського, перебував у столичному місті Вільні, або в Новогрудку, і навряд чи приділяв увагу скромній обителі, що заховалась від ворогів серед лісів та гір.

Згадувана раніше грамота Сигізмунда I від 1523 р. вказує на останній чинник як головну причину зубожіння Межигірського монастиря: "тая церква Божа від загарбань київських запустіла і хвали Божої в пій не було".

За таких обставин обитель могла остаточно зникнути, але провидіння Боже надіслало їй допомогу в особі благодійників, що повернули її з небуття, а також сприятливі історичні умови, завдяки яким відбувся цей ренесанс.

На початку 20-х років XVI ст. Київською Митрополією керував митрополит Йосиф II Солтан (1507-1522). Він був на той час пристарілою людиною і не мав змоги повноцінно керувати митрополією. Тому вболіваючи за долю Церкви й передчуваючи близьку смерть, він, спільно з князем Костянтином Острозьким, звернувся з проханням до короля, щоб після смерті владики Іосифа митрополія та все її майно були передані в опіку князю Острозькому аж до обрання та затвердження нового митрополита. Королівський привілей на це був виданий 26 вересня 1521 р. [99.], а менш ніж за рік Іосиф Солтан помер. Хоча вірогідно, що князь Острозький фактично приступив до цих функцій значно раніше від надання йому привілею, адже Іосиф II і його попередники мали значну підтримку українських православних магнатів і шляхти, яка робила числені матеріальні внески для Церкви і могла впливати на її ієрархів¹⁰⁰.

Костянтин Іванович Острозький (1460-1530), староста Брацлавський і Вінницький, гетьман найвищий Литовський, воєвода Троцький був звитязним полководцем і одержав перемогу у 60 битвах, через що користувався в короля великою пошаною і двічі пошанований тріумфом. За військові успіхи Острозький отримав багато земель і набув значного впливу в Литовському князівстві. Свою владу він використовував в інтересах українського населення і православної церкви. Він влаштував і відбудував багато храмів та монастирів, сприяв скликанню собору 1509-1510 рр. Завдяки заступництву князя Костянтина, православна ієрархія і паства зазнали спокою; цю епоху називають "золотим віком західноруського православ'я" [100.]. Тому на початку 1520-х рр. православна шляхта Київщини не могла не скористатися його підтримкою у благій справі. У храмах і монастирях, які набули патронів у особі світських можновладців, митрополит фактично не мав влади. Тому православна шляхта, ніби вбачаючи в цім щось недобре, поклопоталась про надання королівських привілейних грамот ряду старих та новостворених монастирів.

Що стосується Межигірського монастиря, то король видав 12 березня 1523 року грамоту Київському воєводі Андрію Немировичу про надання ігум. Мисаїлу Щербині права на відновлення запустілої обителі та створення в ній громади зі звільненням її від управи як митрополичої, так і воєводської.

У грамоті зазначається, що до короля звернувся "ігумен з Києва Мисаїл Щербина" з проханням надати монастир, що зветься Межигірським, заснований на честь Святого Спаса, з належними до нього приділами святого Миколи та святих апостолів Петра й Павла і що ця обитель перебуває в запустінні. Ігумен також просив дозволу на відновлення монастиря та відновлення в нім громади. Крім ігумена зверталась київська шляхта. З цієї ж причини Сигізмунд 1 надав Мисаїлу Щербині монастир із землями та з усім, чим здавна володіла обитель.

Ігумен зобов'язувався відбудувати монастир та створити громаду "за їх законом грецьким", а також утримувати землю, як і раніше бувало.

Отже. Межигірський монастир від 1523 р. офіційно набув статусу "вільного", тобто незалежного від світських і духовних патронів, і такого, що мав право вільного вибору ігумена. На думку деяких дослідників, у Південно-Західній Русі цей розряд вільних монастирів був заснований ще в долитовську добу руськими князями і наділений ними ж маєтностями і внесками. А князі литовські не порушили їх незалежності та привілеїв. Однак, коли в Литовсько-Руській державі настав час громадянськості та юридичного розвитку, то вони повинні були для збереження своїх маєтків і внесків заявляти перед судом фундушні записи, або ж надавати їх королю для затвердження. Разом з тим, монастирі просили для себе королівської опіки, в чому їм не було відмови.

Межигірський монастир, напевно, також мав подібні фундушні записи своїх маєтностей, котрі були надані Сигізмунду I і які були визнані згадуваною раніше королівською грамотою 1523 р.

Межигірський монастир здобув право на володіння сусідніми з ним землями. Вони знаходились на північ від Києва, переважно на правому боці річки Дніпра. Їх межами були на півдні: річки Водиця, Горенка, Котор, на заході: річка Ірпінь, на півночі: річка Гуска, і на сході річка Дніпро. Були також незначні володіння за Дніпром та на островах навпроти монастиря. З документу також відомо, що на тих землях знаходились монастирські: бір під назвою "Холм", озера Коре, Божатин, Запод'є [101.]. Відтоді монастирю належали населені пункти: королівські села Вишгород і Петрівці, та маєток князя Острозького, – село Стрижівка¹⁰⁶. Що стосується призначеного королем настоятеля-ігумена Мисаїла Щербини, то крім згадки в цій грамоті та запису його імені в монастирському синодику, про нього не збереглося інших відомостей. У грамоті Сигізмунда I від 12 березня 1523 р. говориться, що цей ігумен "быв чолом" королю, тобто звернувся до нього як претендент на настоятельство

до патрона з проханням про затвердження. А це означає, що він скористався особливою формою прохання, яке полягало у сплаті патрону певної грошової суми. Щоправда, даний внесок міг бути сплачений до королівської казни не з особистих коштів ігумена, а із статків "бояр київських", в тому числі князя К.І. Острозького. Можливо, з цієї причини трохи більше ніж через рік з часу надання першої Грамоти, король Сигізмунд 1 видав другу грамоту, яка докорінно змінила обставини існування відтвореної обителі.

Отже, 5 жовтня 1524 р. король надав грамоту воєводі Андрію Немировичу. В ній говориться, що польський підданий Андрій Дягилевич повідомив королю про свій намір стати священиком, та що покійний князь Федір Ярославич забрав у нього якийсь товар і багато інших речей, і вмер, не сплативши боргу. Через це король, за законом, мусив сплатити Дягилевичу борг із власної скарбниці. Замість грошей пан Андрій просив надати йому 3 церкви королівського подавання в Києві: Миколаївську Межигірську, Миколаївсько-йорданську та Христо-Рождественську, нагадавши, що вони підлегли королю і що король досі їх нікому не надав. Як зазначається в грамоті, про те ж саме просив Сигізмунда 1 і воєвода К. І. Острозький, "гетьман найвищий". Король не міг відмовити своєму фавориту і надав ті три церкви А.Дягилевичу з умовою, щоб київський воєвода не втручався в справи та прибутки тих церков.

Грамота свідчить, що при її підписанні був присутній і князь Острозький. Невідомо, що слугувало причиною зміни волі князя, коли він спершу був серед прихильників вільності монастиря, а потім фактично умовив короля віддати 3 київські храми, в тому числі й Межигірську церкву, в приватну власність. Можливо у грамоті від 1524 р. йде мова тільки про монастирський храм св. Миколи Чудотворця, котрий існував ще до запустіння обителі, бо згідно першої грамоти від 1523 р., Межигірський монастир називався "Спаським", тому в приватне користування А.Дягилевичу була надана монастирська церква з її маєтком і прибутками,

але не вся власність обителі, яка ймовірно і надалі залишилась під королівським патронатом.

Таким чином, 1524 р. Межигірський монастир не оминув тієї долі, що спіткала більшість тогочасних обителей і храмів: він відчув на собі згубний вплив такого популярного в Литовсько-Польській державі явища як "право подавання". Це право поширювалось на церкви й монастирі і одержувалось патроном, як правило, через ктиторство, заснування церкви (монастиря) землевласником в його маєтку; воно було спадковим, родовим. Власники церков і монастирів могли користуватись ними на підставі маєткового права, могли їх закладати, міняти, здавати в оренду і продавати. Самі королі в "подаванні хлібів духовних" були найгіршим прикладом для своїх підданих. Вони віддавали церкви й монастирі світським особам за борги держави певним людям, за особливі вислуги або через протекції і прохання близьких і впливових осіб.

Через право подавання Межигірський монастир втратив свій єдиний храм, оскільки запланований для будівництва соборний Спаський храм, про який згадує грамота 1523 року, через бідність обителі та за такий короткий термін (близько року) навряд чи міг бути зведений. Разом з храмом, монастир втратив і нечислені прибутки. Проте, не зважаючи на скрутний матеріальний стан, чернецтво в Межигір'ї не припинилось. Про вбогість обителі свідчить монастирське Євангеліє (1546): братія не мала змоги спорядити його за власні статки. Щоправда, на той час Микільський храм знову належав монастирю, згідно запису: Року 1546 місяця березня 8 дня... поклали ми це святее Євангеліє на Межигірському престолі свт. Миколи раб Божий Андрій Полоз, хто візьме це Євангеліє з монастиря святого, той розсудиться на тім світі".

Можливо, що православної Київській шляхті вдалося досягти повернення храму ченцям через прохання до короля, але про це не збереглося документів.

Цікаві відомості про Межигірський монастир у середині XVI ст., містяться в так званому "Описі Київського замку", здійсненому в лютому-травні 1552 р. під час правління в місті Фрідріха (Симеона) Глібовича князя Тройського. У ньому подана люстрація майна, земель та підлеглих Київського замку, тобто власності, яка не належала місцевим магнатам, а була державною. Там, у розділі "Села Замкові" серед іншого є опис с. Петрівці, яке знаходилось в безпосередній близькості від Межигір'я. Село Петрівці: на Дніпрі, від замку вгору 2 милі... Опанас Семибокович дає на замок 5 відерець меду, 40 грошей, копицю сіна, 5 возів дров, 4 дні оре землю, а 10 кон жита або ярини на замок жне, льод ховає, а на церкву Здвиження Чесного Хреста 10 відерець меду, а на святого Миколи Межигірського у Петрівцях 4 відерця меду дає... Гаврило Малишкович дає на замок півкопиці сіна, або 5 возів, їде у лови з тими людьми, які їздять разом з воєводою; а на Печерський монастир дає три відерця меду, 50 грошей, а тивуну Печерському, який данину збирає, – 2 відерця меду, а на Миколи Святого Межигірського у Петрівцях 2 відерця меду... Василь Федорович на Святого Миколи Межигірського 4 відерця меду... Левон Мілан завідує виноградником у Петрівцях для замку, а дає у Петрівцях на церкву Святого Спаса 5 відерець меду, у лови ходить. А також у розділі Винниці. Винниці дві, одна перед замком на горі Щекавиці, інша – на горі Вишгороді. Постачає в ту винницю на Вишгороді, з виноірадника, що у селі Петрівці, Ливон Мілан, але пожитку з винниць тих мало, бо вина не витискають, а тільки ягоди там бувають". У розділі "Села Замкові": "Всі вищезгадані люди повинні витягти невод для воєводи на замковому озері, у Петрівцях, на косарів, а у лови у Петрівцях: у свої вотчинні, також і воєводині, а при потребі – за Десну у лови при воєводі та при наміснику його перебувати.

Судячи з даного документу, Межигірський монастир разом із Микільською церквою знаходились у власності Київського замку, втім, як і навколишні території з населеними пунктами, що за грамотою 1523 р.

Були перед тим у монастирській власності. Через це замкові підлеглі, які мешкали в с. Петрівцях, були зобов'язані серед іншого давати медову данину на Микільську Межигірську церкву. Крім того, у Петрівцях згадується церква Святого Спаса, на яку теж була призначена медова данина, хоча на той час цей храм ще не був збудований. Інтерес в цій ілюстрації являє також вказівка на існування виноградника в Петрівцях та винокурні у Вишгороді. У подальшому виноградництво та виноробство відігравали важливу роль в господарському житті Межигірського монастиря. І це свідчення є першим щодо вирощування в Межигір'ї такої рідкісної для Київщини аграрної культури як виноград. Недаремно одна з трьох гір, що оточують Межигірське урочище, має назву Виноградна, оскільки саме там був раніше монастирський виноградник. Вказівка в "Описі" на наявність в околицях Петрівців ловів, тобто місць для полювання як місцевих жителів, так і самого воєводи, пояснює походження назв урочищ, що знаходились зовсім біля монастиря: Звіринець та Западня.

Про внутрішнє життя обителі в ці роки майже нічого не відомо. Можна лише сказати, що за ігумена Онуфрія у монастирі відбулося певне пожвавлення чернечого життя. Про це свідчить запис у монастирському Євангелії: "Року 1555 сталося звершення храму Господнього в Межигірському монастирі з престолом великим Преображення Господа нашого Ісуса Христа і святого чудотворця Миколи, і святих апостолів Петра і Павла". А також: "Освятився вівтар великого Бога і Спаса нашого Ісуса Христа в ім'я святого архиєрея чудотворця Миколая преосвященним митрополитом Київським і всієї Руси Макарієм при великому королі Жигимоиті Августі року 1555... місяця вересня 15 на день св. мученика Микити за ігумена Онофрея. Деякі дослідники вважають, що саме під керівництвом Онуфрія в Межигір'ї розвинулось печерництво і в самих печерах була освячена церква на честь св. Онуфрія, яка без сумніву існувала на початку XVII століття під назвою "Онуфрія і Петра".

Археолог Хребтов посилається на відомий йому запис в монастирському Євангелії, який свідчить, що печерну церкву закладено року 1555 березня 8 [Дод. Б.].

2.3. Некрополь Межигірського монастиря

Некрополь Києво-Межигірського Спасо-Преображенського монастиря формувався протягом XVI – XVIII ст. За легендою, обитель була заснована прийшлими грецькими ченцями та єпископом Михаїлом, який хрестив Русь у 988 р. На думку історика Церкви, викладача Київської духовної академії Миколи Петрова, даний переказ є пізнього походження і з'явився не раніше другої чверті XVII ст. Документальні свідчення про “реальне” існування Межигірської обителі відносяться до початку XVI ст. Під час проведення секуляризаційної реформи у 1786 р. монастир був закритий. В його будівлях протягом XIX-XX століть розміщувалися порцелянова фабрика, чоловічий, а згодом жіночий монастирі, художній технікум тощо. У 30-ті рр. XX ст. монастирські приміщення були зруйновані, а на їх місці побудували урядові дачі. Досьогодні територія колишнього монастиря являється недоступною як для відвідувачів, так і для науковців. Археологи не мають змоги дослідити цю територію. Відтак межигірський некрополь, який зазнавав руйнувань протягом століть, на даний момент можна вивчати тільки на основі письмових джерел.

Межигір'я, яке розміщувалося у мальовничій місцевості на північ від Києва за Вишгородом, ніколи не було таким знаним і популярним як Києво-Печерська лавра, в Успенському соборі якої з давньоруських часів ховали представників церковної та світської еліти. Можливо саме тому монастирський цвинтар так і не привернув увагу маститих дослідників. Наразі можна згадати лише статтю М.Петрова, в якій було опубліковано перелік похованих в Межигір'ї шляхтичів, та загальні “розмиті”

повідомлення сучасних авторів [102.]. Відповідно, вивчення некрополя Межигірського монастиря залишається дослідницькою “цілиною”. Протягом століть в обителі повинен був скластися свій “пантеон” осіб, які були тут поховані. Ідентифікація кола осіб, які знайшли свій останній притулок в Межигір’ї дозволить визначити “вагу” і авторитет монастиря серед інших київських святинь та віруючих у XVI – XVIII ст.

Через недоступність археологічних досліджень, основними джерелами для вивчення межигірського некрополя являються тексти монастирських поменників (для XVII ст.), монастирські відомості (для середини – другої половини XVIII ст.) та різноманітні свідчення, розпорошені по різних документах.

Поменники (або синодики) – це книги, до яких записували імена віруючих для поминання у храмі з молитвою за їхнє спасіння під час літургій у визначений день тижня (для запису родини чи себе самого ініціатор мав пожертвувати певну суму грошей, майно або речі на користь церковної установи) [103]. До нашого часу збереглося два поменники Межигірського монастиря. Один вівся у 1625 – 1680-ті рр., другий у кінці XVII ст. – 1785 р., він частково повторює записи першого і додає нові. Обидва зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України [41]. Поменники – джерела внутрішньоцерковного походження і мають власну схему записів. Ці рукописи містять інформацію про Межигірський монастир, його ігуменів, ктиторів, про роди українського духовенства, роди українських князів, шляхти, козацької старшини тощо. Отже, вони можуть слугувати першорядним джерелом з історії генеалогії, демографії, соціальної історії, не кажучи про історію Церкви, самого монастиря. Синодики є носіями монастирської ідеології: в цих пам’ятках зустрічаються записи історичного характеру, родоводи тих династій та ктиторів, які вважалися особливо важливими для розуміння історії власної обителі.

Такий розлогий вступ, присвячений межигірським синодикам зумовлений тим, що вони являються чи не єдиним джерелом інформації до історії монастирського некрополя періоду XVII ст. Решта джерел, хоч і містять у собі важливу інформацію, однак займають другорядне значення.

На основі цих джерел можна стверджувати, що на монастирському цвинтарі ховали перш за все насельників монастиря – монахів, а також світських осіб, які заповідали поховати себе саме тут. Розглянемо ці дві “умовні” частини некрополя окремо.

Духовні особи, які були поховані в Межигір'ї.

Центральне місце у межигірському синодику № 1 [42. С. 21-44]

] займає духовенство, як вище, так і нижче (арк. 17-197). Загалом, в книзі 440 аркушів (з них 90 арк. — чисті). У вступній частині поминаються патріархи, митрополити, єпископи, ігумени та монахи Межигір'я. Усі вони записані повторно у своїх рубриках (яких усього 30). Тут є патріархи Константинопольські, митрополити Київські, архієпископи, єпископи, архімандрити, ігумени Межигір'я, ігумени інших монастирів. Потім йдуть ієросхимонахи, схимонахи, ієродиякони, іноки. Вони діляться ще на кілька рубрик – є ієромонахи «Мандрівні», «в обителі представленії», ієреї мирські. Рясофорники, послушники, схимниці та інокіні такого поділу не мають. У вказаних рубриках писали імена. На полях примітки могли вказувати на монастир, з якого походить людина, населений пункт, прізвище, дату смерті. Далі йдуть роди межигірських монахів, потім іноків “*странних*”, інокінь, ієреїв мирських [43, С. 80-100]. Імена померлих в Межигір'ї ченців вносили до окремих рубрик. Припускаємо, що і ховали їх на монастирському цвинтарі. Відповідно можна робити приблизні підрахунки щодо смертності ченців у монастирі.

У синодику № 2 [там само] подібний поділ на рубрики був знівельований і його текст не можна використати для вивчення монастирського некрополя в повній мірі. Тому, для визначення рівня смертності в монастирі необхідно скористатися монастирськими

відомостями. 9 вересня 1732 р. Св. Синод видав указ про складання в монастирях Російської імперії відомостей "о рукоположенных, умерших и бежавших". Існували й інші форми відомостей, які створювалися в усіх монастирях Київської єпархії для відсилки до Київської духовної консисторії та Св. Синоду [44, С. 96-100.]. Ці документи є основним джерелом для реконструкції Межигірського некрополя у другій половині XVIII ст.

На монастирському цвинтарі ховали перш за все "своїх" монахів. Причому могили "еліти" обителі – ігуменів та архімандритів розміщувалися в склепах головної Преображенської церкви або поруч. Можливо поруч з цим храмом ховали і соборних старців. Могили служилої братії, певно, знаходилися поза стінами монастиря. Однак, точна локалізація цих могильників невідома.

Настоятелі Межигір'я.

Ігумен Афанасій (Агафон) Московитянин (р.н. невід. – † 07.05.1612)

Згідно передмови синодика № 1 Афанасій був узятий в полон під час війни князем Костянтином Острозьким. Після навчання при князі у 1599 р. він став настоятелем запусілого Межигірського монастиря. Саме за його ігуменства в обитель "яко же к некоему цветнику благовоному пщелный рой иночествовати произволяющих множество". Він, окрім того, збудував три церкви: Петра і Павла (1607 р.), Свт. Миколая при трапезній (1609 р.), Спаську (1611 р.). Можливо, слід говорити про перебудову і ремонт старих церков, що існували у XVI ст. Усі церкви та монастир були освячені у квітні 1612 р. болгарським Софійським архієпископом Неофітом. Його приїзд набув широкого розголосу, і привернув значну кількість паломників до монастиря.

Певно, саме за його ігуменства Межигір'я набуло того вигляду, яке було зображене на малюнку Вестерфельда [8]. Після смерті був похований 9 травня 1612 р. у новозбудованій Спасо-Преображенській церкві "в притворе" [45, С.303-312].

Ігумен Герасим Галичанин (р.н. невід. – † 16.09.1623)

Став межигірським ігуменом після смерті Афанасія. Був похований поруч з ним 18 вересня 1623 р.

Ігумен Варнава Лебедевич (р.н. невід. – † 14.11.1663)

Був ігуменом монастиря з 1630 по 1663 р. В Межигірському літописі є докладний запис про його похорон: *"Року 1663 месеца Ноемврія 14 преставился Варнава Лебедевичъ, ігумень Межигорский, человекъ честный и побожный, общого житія не оспанный ревнитель; былъ погребенъ Иннокентіемъ Кгизелемъ, архимандритомъ почерскимъ и всѣмъ духовенствомъ Кіевскимъ въ монастыру Межигорскомъ, въ церкви великой, Ноеврія 30"* [46, С. 202].

Ігумен Феодосій Васковський (1623 – † 1703)

Напевно походив з дрібної шляхти. У 1636 р. був "за хлопця" при київському земському писарі Феодорі Проскурі-Суцанському, згодом був інспектором при сині воєводського намісника на замку київським Борковського [47].

20 квітня 1669 р. став ігуменом Межигірського монастиря. Саме за його ігуменства були офіційно затверджені стосунки з Військом Запорозьким Низовим [48, С. 77-79].

Архімандрит Іродіон Жураховський (р.н. невід. – † 18 вересня 1735)

За лояльність до царського уряду під час "измены" гетьмана Івана Мазепи та запорожців отримав звання архімандрита і був настоятелем монастиря з 6 січня 1709 по травень 1722 р. Згодом став Чернігівським архієпископом, і вже старим повернувся до Межигір'я, де знову був настоятелем у 1734—† 18 вересня 1735 р. Завдяки його енергійним діям Військо Запорозьке Низове після повернення з-під протекції Кримського ханства знову стало парафією Межигірського монастиря у 1734 – 1735 рр.[49, С. 153-173]

Архімандрит Никанор (р.н. невід. – † 1768)

Був межигірським архімандритом з 11 листопада 1753 по 1768 р. Був забитий переляканими кінями.

Архімандрит Гавриїл Гуляницький (р.н. невід. – † 30.12.1785)

З 28 квітня 1775 р. до самої смерті був межигірським архімандритом. Його могила існувала ще на початку ХХ ст. В краєзнавчому описі Межигір'я 1899 р. зазначено: "Между только что описанным храмом (Преображенским) и двухэтажным корпусом обращает на себя внимание могила архимандрита Гавриила, предпоследнего Межигорского настоятеля, украшенная железной решеткой и красивым мраморным памятником. В небольшой нише этого памятника теплится неугасаемый огонек, который аккуратно поддерживается усердными сестрами. По усердию к памяти покойного, межигорские сестры установили обычай – перед началом послушания ходить на могилу покойного старца и просить у него благословения и помощи в тяжелом иноческом послушании, а по субботам – совершать у сей могилы панихиды. Сохранившееся монастырское предание почитает усопшего старца за его подвижническую жизнь святым" [50, С. 42-66].

Монахи.

Як вже згадувалося вище, в синодику № 1 [51, С. 193-200] є кілька рубрик присвячених поминанню ченців, які померли і були поховані в монастирі.

В рубриці "*Ієросхімонахи прєставльїїся в обитєли:*" вписані імена 19 осіб (**арк. 22**).

В рубриці "*Ієромонахи в обитєли прєставльїїся:*" поминаються 42 особи. Серед них був записаний Варфоломій Тарнавський, протопоп Київський (**арк. 24**).

На арк. 25 – 27 зв. поминаються імена "*монахов прєставльїихся в обитєли сєй:*". В різний час і різними почерками вписані імена 314 осіб.

В рубриці "*Ієродїяконї в обитєли прєставльїихся:*" вписані імена 33 особи (**арк. 40**).

В рубриці "Схимонахи в обителі сеї преставльшиися." поминаються 45 осіб (арк. 44 – 44 зв.).

В рубриці "Иноки обителі сея пресвлийи:" поминаються 104 особи (арк. 49 – 49 зв.).

До синодика № 1 були переписані поминання з попереднього рукопису, який вівся у 1599 – 1625 рр. Відтак, скориставшись інформацією монастирського поменника можна зробити приблизні розрахунки про смертність монахів у Межигір'ї.

Таб. 1. Кількість померлих монахів в Межигірському монастирі у 1600 – 1681 рр.

Роки	Іеросхимонахів	Іеромонахів	Іеродияконів	Схимонахів	Монахів
1600 – 1681	19	42	33	45	418
Разом	557				

Отже, протягом 1600 – 1681 рр. пересічно помирало близько семи (точно 6,8) осіб на рік. Подібний поділ на рубрики не дотримувався у синодику № 2. Тому, для визначення рівня смертності в Межигір'ї найбільш точним джерелом є монастирські відомості.

Таб. 2. Кількість померлих монахів в Межигірському монастирі у 1742 – 1783 рр.

Рік	Іеро-монахів	Іеро-дияконів	Монахів	Разом	Джерело інформації
1742	1	-	4	5	Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського Національної Академії наук України. – Ф. II. – Спр. 4. – Арк. 105 зв.
1743	1	1	2	4	Там само. – Арк. 33 – 34.
1744	2	2	3	7	Там само. – Арк. 34 – 35.
1746	2	-	4	6	Там само. – Арк. 55.

1765	3	2	5	10	Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 132. – Оп. 2. – Спр. 60. – Арк. 16.
1766	5	1	2	8	Там само. – Арк. 20 зв.
1767	5	1	6	12	Там само. – Арк. 29 зв. – 30.
1768	3	-	5	8	Там само. – Арк. 33 зв. – 34.
1769	5	2	6	13	Там само. – Арк. 39 зв. – 40.
1770	5	3	5	13	Там само. – Арк. 51 – 51 зв.
1771	4	1	4	9	Там само. – Спр. 36. – Арк. 16 зв.
1772	4	1	4	9	Там само. – Арк. 1 зв.
1773	2	-	4	6	Там само. – Арк. 9.
1775	3	3	1	7	Там само. – Спр. 40. – Арк. 174.
1781	2	-	3	5	Там само. – Спр. 60. – Арк. 6.
1783	3	1	5	9	Там само. – Спр. 66. – Арк. 5 – 5 зв.
Всього	50	18	63	131	

Протягом 16 різних років XVIII ст. пересічно помирало близько восьми (точно 8,2) насельників монастиря. Якщо взяти до уваги приблизні підрахунки, то протягом XVII ст. в Межигір'ї знайшли останній притулок близько 700 монахів, а у XVIII ст. – близько 680. Однак, не усі померлі ченці зазначені у відомостях, були поховані на цвинтарі Межигірського монастиря. Адже до відомостей записувалися ті з братії, які перебували на послушанні у приписному Самарському монастирі та Запорозькій Січі. Так, з шести померлих у 1773 р., ієромонах Феофілакт вмер на Січі. Відповідно, таких небіжчиків ховали на місцевих цвинтарях. Для XVI ст. взагалі немає навіть приблизних підрахунків. Треба думати, що на території монастиря та поблизу його стін, повинно існувати принаймні два

потужних могильника, які формувалися протягом трьох століть і сумарна кількість похованих мала б складати близько півтори тисячі монахів.

2. Світські особи, які були поховані в Межигір'ї.

Окрім духовенства на монастирському цвинтарі ховали і світських осіб. Для поховання саме тут потрібно було зробити вклад до монастирської скарбниці. Серед записів шляхетських родів, внесених до межигірського синодика № 2 [52] є імена шляхтичів, які були поховані в Межигір'ї (імена цих осіб відмічені приміткою на полях "*тут лежить*").

Отже, з приміткою "*тут лежить*" записані такі особи:

Діонісій Луцкович Богуш, черкаський підстароста (арк. 27)

Антоній Трипольський (арк. 28)

Максим Трипольський (арк. 28)

Григорій Трипольський (арк. 28)

Іван Драбович Отжиловський (арк. 29 зв.)

Григорій Мощеницький (арк. 29 зв.)

Григорій Вербицький (арк. 31)

Борис Маркевичів, черкаський підстароста (арк. 31 зв.)

Філон Колачинський (арк. 32)

Костянтин Вовк (арк. 34 зв.)

Іполіт Родкевич, мечний київський (арк. 36)

Михайло Стеткевич, син Феодора Стеткевича, каштеляна Мстиславського (арк. 37)

Йосиф Войнилович (арк. 37)

Костянтин Хрептович, стольник київський (арк. 38 зв.)

Марко Трипольський (арк. 38 зв.)

Олександр Трипольський, "ахос [1676] в склепѢ" (арк. 39)

Андрій Трипольський, "ахои" [1678] (арк. 39)

Марина Ласкова, "ахос [1676]" (арк. 39)

Ян Стецький, чашник київський "ахоє [1675]" (арк. 39)

На території монастирських земель було поховано достатньо осіб, які належали до шляхетських родів. І можна стверджувати що саме вони належали до національної дрібної та середньої шляхти XVII ст.

В межигірському синодику № 2 є запис про поховання таких осіб: Михайло Карпилович "в склепѢ" та Матфей Пухальський (арк. 379 зв.). Певно, це товариші димерського коменданта Іллі Новицького. Ігумен Феодосій Васковський у січні 1673 р. у листі до Новицького писав, що його покійний товариш був привезений і похований в монастирі, на його могилі написані ім'я і шляхетство, а ченці згідно звичаю благають Бога за його душу. Водночас настоятель нагадував, що за попереднього небіжчика на ім'я Карпиловський, монастиреві не заплатили залишку грошей – 20 злотих [53].

Єдиним козаком (!) похованим у Межигір'ї "в склепѢ" являється гетьман Євстафій Гоголь, який помер 5 січня 1679 р. в Димері [54]. На жаль, використані письмові матеріали не містять підтвердження легенди про поховання в Межигір'ї козацьких ватажків Самійла Самуся та Семена Палія. Так, у синодику № 2 є запис роду пана Семена Палія, Полковника Його Королівської Милості Війська Запорозького [55]. Однак не вказується місце його поховання. Відтак легенда залишається без документального підтвердження.

Як бачимо, протягом століть на території Межигірського монастиря склався великий цвинтар, де були поховані як духовні так і світські особи. На території Межигір'я перш за все ховали "своїх" небіжчиків – настоятелів і братію. Щоб бути похованими саме тут світські особи повинні були зробити матеріальний внесок до монастирської скарбниці. На жаль, не вдалося віднайти свідчення про монастирський некрополь XVI ст. Однак, якщо у 1555 р. в обителі існувало три храми – Св. Спаса, Св. Миколая, Св. апостолів Петра і Павла, то цілком вірогідно, що біля них ховали померлих ченців. А вже у XVII – XVIII ст. настоятелів і світських ктиторів ховали в притворах Преображенської церкви. Місце поховання

звичайних ченців напевно локалізувалося за стінами монастиря. Межигірський некрополь зазнавав неодноразових руйнувань. Ігумен Афанасій під час будівництва нових церков не міг не потурбувати прах ченців, які були поховані на території монастиря у XVI ст. 25 червня 1665 р. Межигірський монастир згорів і після пожежі зазнав перебудови. Під час будівництва нового кам'яного Преображенського храму старі склепи могли зазнати руйнування. Пожежі спустошували монастир у 1717 р., 1764 р., 1787 р. Некрополь не міг не зазнати руйнувань в роки функціонування порцелянової фабрики, різних реконструкцій XIX ст. та остаточного руйнування монастирських будівель у 1930-х рр. Однак, будемо сподіватись, що зруйновано не все.

Отже, життя монахів у монастирі було пов'язане із часами розвою та занепаду обителі. Запорізька Січ та українське козацтво достатньо допомагали та піклувалися про обитель. Робили свої посильні вноси на розбудову монастирських храмів та оздобу їх інтер'єрів. А межигірські монахи духовно опікувалися та окормляли свою паству. Тут можемо бачити гармонію у церковно-державних зносинах, яка зараз проявляється у капеланському служінні багатьох єпископів та священників-капеланів Православної Церкви України, що опікуються воїнами Збройних сил України [Дод. В.] .

РОЗДІЛ 3. СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКИЙ МОНАСТИР, ЯК ВИЗНАЧНА СВЯТИНЯ ВІЙСЬКА ЗАПОРІЗЬКОГО

3.1. Меценатська діяльність козаків у монастирі

Головним храмом Запорозької Січі завжди була Покровська церква. Українське лицарство, яке свято шанувало свою покровительку Діву Марію, суворо дотримувалося табу і не допускало жінок на Січ. Головним монастирем Запорожжя з 1576 року був Трахтемирівський монастир. Там знаходили собі притулок дуже літні та немічні козаки. Як правило, тут був і шпиталь для поранених. У 1664-1665 роках поляки зруйнували цю обитель. Її функції перебрав на себе Межигірський Спасо-Преображенський монастир, який певний час перебував у вільному статусі, тобто користувався ставропігією, і завдяки певній свободі приваблював волелюбне козацтво.

Межигірське урочище, що обрамлене високими пагорбами та схилами за якихось півтора десятка кілометрів від Києва і всього за три кілометри на північ від стародавнього Вишгорода на правому березі Дніпра, споконвіків є ідеальною місциною для тих, хто прагне усамітнення, аби провести дарований час у молитві, у спілкуванні із Всевишнім [61]. Тому не дивно, що прибулі грецькі, а можливо, вже перші древньоруські ченці зупинилися тут, під прихистком гір і віковічних дерев. Існує декілька різних легенд і переказів щодо заснування монастиря. Згідно з найбільш поширеним із них, монастир був заснований орієнтовно у 988 грецькими ченцями, що прийшли з Візантії із святим Михайлом – першим митрополитом Київським. За однією з версій, уперше вони появились тут невдовзі після офіційного хрещення України-Русі, за іншою – принаймні на століття раніше. Оскільки 861 р. прийняв християнство київський князь Аскольд, і, зважаючи на традиційну для країни

нестабільність, монахи намагалися віднайти для храмів та келій безпечні місця, які водночас були б неподалік від Вишгорода та Києва [62].

А за третьою гіпотезою, монастир у Межигір'ї заснувала княгиня Ольга, бабуся рівноапостольного князя Володимира. А відтак начебто тут молилася Анна Ярославна, майбутня королева Франції. Нібито саме на взятому звідси Євангелії вона 19 травня 1051 року присягала на вірність Генріху I.

Донині документально підтвердженої дати заснування монастиря не існує. Майже нічого не відомо про його діяльність у часи існування Київської Русі й татаро-монгольського іга. Можливо, історія монастиря починається з XII століття, коли, за свідченням давньоруських літописів, у Межигір'ї існувала божниця, яка, вірогідно, й поклала йому початок. За деякими джерелами, в XI-XII століттях монастир дістав земельні маєтності від давньоруських князів. У 1240 році монастир був зруйнований монголо-татарами. Чого тільки не було в його багатовіковій «біографії»! Опіка київських князів і Батиеве спустошення XIII століття, часи Великого князівства Литовського і набіг кримського хана Менглі-Гірея 1482 року, коли було сплюндровано і Київ, і Межигір'я [63].

У XVI столітті монастир кілька разів переходив до рук світських осіб. І тільки 1576 року король Стефан Баторій повернув Межигір'ю його права та володіння. Проте тепер землю київську тривожило своїми походами запорозьке козацтво, яке не бажало миритися з тим, що Київ належить князям Острозьким, волинським вельможам.

«Нехай завітчується храм Божий у небесній височині ...»

За деякими дослідженнями, історія запорозької церкви починається з того, коли поблизу міста Стара Самара козаки звернули свою увагу на віковий ліс, «дубову товщу», що знаходилася за 26 верств вище від міста, і тут, на великому острові, між рікою Самарою та її рукавом Самарчиком, 1576 року збудували першу у своїх вольностях невелику дерев'яну церкву «зі шпиталем, звонницею і школою при ній» в ім'я святителя і великого

чудотворця Миколи, надали їй церковне начиння, богослужební книги, ризницю і виписали для нової церкви ієромонахів з київського монастиря, а у 1602 р. побудовану церкву перетворили у Самарський Свято-Миколаївський пустельний монастир і запровадили у ньому службу за чином грецького Афонського монастиря. З того часу запорозькі козаки, піклуючись про святість православної віри, у різний час протягом усього свого історичного життя збудували майже півсотні церков, не рахуючи каплиць, скитів [64].

Починаючи з другої половини XVI століття, заснована на цей час запорозька церква у духовному сенсі підлягала одному з українських монастирів. Спочатку духовне керівництво здійснював архімандрит козацького Трахтемирівського монастиря. У 50-60 роки XVII ст. цей монастир пограбували й зруйнували польські війська, які придушували народно-визвольні повстання на Правобережній Україні. Тому постало питання про підпорядкування запорозької церкви іншому православному монастирю. І вибір саме Межигірського монастиря був не випадковим.

На початку XVII століття значення Межигірської обителі було таким важливим, що вона, як писав професор Михайло Максимович, стала «другою Лаврою». У 1610 році монастир отримав грамоту на ставропігію, себто автономію, що передбачала підпорядкування безпосередньо константинопольському патріархові. А вже 1620 року козацький гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, ревний захисник православ'я, приймав у Києві патріарха Феофана, який відновив православну Київську митрополію, причому не останню роль у цій справі відіграло якраз «особливе наполягання козацького гетьмана». Відтоді протягом століття Межигір'я мало славу козацького монастиря. Ним опікувалися гетьмани від Богдана Хмельницького до Данила Апостола [65].

Під час Визвольної війни монастир підтримував Богдана Хмельницького. В церкві монастиря освячується козацька зброя, багато монахів іде до війська. Універсалом від 21 травня 1651 року Богдан

Хмельницький узяв на себе звання ктитора Межигірського монастиря. Кіш запорозький віддавав Межигір'ю частину воєнної здобичі. Селян зобов'язували виконувати різні повинності для монастиря. За універсалом Богдана Хмельницького від 21 травня 1656 року, монастирю передавався Вишгород, села Нові Петрівці, Мощани з усіма угіддями та прибутками. Розпочалася епоха розквіту монастиря. У той час він включав 5 церков – 2 кам'яних і 3 дерев'яних, мав велику бібліотеку.

Ці місця пов'язані з багатьма історичними особистостями: гетьманами Дорошенком, Калнишевським, Мазепою, Сірком. Сам кошовий отаман Іван Сірко приїздив до Межигір'я (1676 рік), щоб закріпити домовленість: монастир стає військовим, тобто пов'язаним із Військом Запорозьким, натомість саме Запорожжя віднині мало бути його парафією. Кожен козак мав за обов'язок поклонитися святому Спасу Межигірському. А завершувати своє бойове життя він міг тут, у святих місцях, у пустинножительстві та молитвах [66].

1686 року підписано мир між Польщею і Росією, українська земля отримала змогу трохи перепочити від війн. Межигірський монастир потрапив під протекторат Росії. Назріла необхідність визнати його статус. Київський митрополит Гедеон, князь Четвертийський, хотів було включити Запорожжя до своєї єпархії і вимагав, щоб Межигір'я відізнало своїх ченців. Запорожці звернулися до царя, патріарха Іоакима і його милості гетьмана Івана Мазепи, щоб залишили монастир у старому статусі. Насамкінець проголошували, що не буде церква запорозька відлучена від монастиря Межигірського, доки тектиме вода у Дніпрі і стоятиме Військо Запорозьке Низове на землі. Патріарх Іоаким своєю грамотою від 5 березня 1688 року підтвердив рішення Запорозької Січі, взяв Межигір'я під своє підпорядкування і виключив його з відомства митрополита.

У період розквіту монастиря йому підпорядковувалися 44 церкви, 13 каплиць, 2 скити в 53-х населених пунктах Січі, а також Трахтемирівський і Самарський монастирі. Межигірські ченці вчили молодь на Січі і дітей в

парафіяльних школах грамоти, письма, закону Божого, облаштовували шпиталі для поранених [67].

Кожен запорозький козак, як уже зазначалося, вважав своїм обов'язком побувати в Межигір'ї, поклонитися Межигірському Спасу, замолити козацькі гріхи. У мирний час чимало козаків прямувало до монастиря пішки «на прощу» двічі на рік: восени, після закінчення літніх турбот, і на масляну. А часом вони залишались на весь піст, аж до Великодня. Старі, немічні козаки доживали свій вік у монастирі. Майже кожен із простих козаків, уникнувши смерті на війні або вилікувавшись від хвороби в монастирському шпиталі, робив посильний внесок на храм Божий. Умираючи, кожен козак відписував на церкву чи монастир ікону, медаль, злиток золота чи срібла. Перший пай військової здобичі також йшов на церкву:

Козацька старшина і гетьмани поділяли безпосередні почуття козаків: щедро жертвували на церкви, будували їх своїм коштом та, крім того, турбувалися про церкву як державні діячі, виборюючи незалежність України і розуміючи значення у цій справі незалежності церкви [68].

1660-1700 рр. – чотири десятиліття найвищої слави Межигірського монастиря. Наприкінці XVII ст. він мав 18 сіл і містечок на обох берегах Дніпра: Бобровиця, Вишгород, Петрівці, Мощани, Чернин, Козаровичі, Ясногородка, Глібівка, Холм, Русанів, Плоське, Туровщина, Демидів, Дем'янчиці, Харьковці під Переяславом, Іванківські Рудні, Ігнатівка, Старосілля, не кажучи вже про хутори, млини, сіножаті, острови, мідні копальні, городи, виноградники та інше майно, двори в Києві, Переяславі, Острі. Також Межигір'ю підпорядковувались Самарський, Лебединський та Левковецький монастирі [69].

Серед меценатів Межигір'я була дружина гетьмана Якіма Сомка Ірина Сомкова, яка в 1674 році відказала монастирю 330 червінців. Генеральний суддя Михайло Буяхевич подарував монастирю свій двір у Козельці і поле. Не менш щедрими були для монастиря київський

бургомістр Богдан Войнич і київський полковник Костянтин Мокієвський та інші.

Полковник подільський, потім могилівський Остап Гоголь, пращур великого письменника Миколи Гоголя, на короткий час став гетьманом Правобережної України. Він отримав від польського уряду Димер, де й помер 5 січня 1679 року. За його заповітом поховали його в Межигірському монастирі. Перед смертю Остап Гоголь подарував монастирю Євангеліє львівського друку 1644 року, оправлене в срібло поверх фіолетового оксамиту. В монастирській церкві Святого Духа висів портрет Остапа Гоголя поряд з портретом Богдана Хмельницького – в однакових чорних рамах з червоним візерунком. Гетьман Іван Мазепа дав Межигірському монастирю 10 тисяч золотих із власних коштів. Універсалом від 9 лютого 1688 року повернув монастирю село Чернин, подарував озеро в Козаровичах, млини, двір у Переяславі. Знаходив час гетьман і для вирішення поточних монастирських справ. Так, він вирішив спірне питання про межі і млини на річці Которі, яке виникло між отцями Межигірського і Братського монастирів. Універсалом від 30 липня 1694 року – «иние млини которські в обидві сторони по половині розділити» [70].

Як уже згадувалось вище, старі козаки доживали свого віку в Межигірському монастирі. До нас дійшли цікаві звичаї, факти прощання козаків зі світським життям. Перед проходами до монастиря старий запорожець набивав червінцями пояс, запрошував не менше тридцяти своїх приятелів провести його, і це гучне товариство протягом двох тижнів веселилось, танцювало, співало, допомагаючи таким чином своєму літньому побратиму прощатися з мирськими втіхами. Старе, тихе місто здригалось від таких гулянь. З веселощами та музиками братство йшло пішки до Межигір'я. Дійшовши до воріт монастиря, старий козак прощався зі своїми друзями, і так для нього закінчувалися мирські утіхи, бо межигірські монахи вели дуже суворий спосіб життя.

1700 року київський митрополит Варлаам зі згоди російського патріарха Андріяна (наступника Іоакима) підпорядкував собі Межигірський монастир. На кілька років монастир втратив право ставропігії. Руїна, що почалася в Україні після гетьманування Б. Хмельницького, торкнулася також і Межигірського монастиря [71].

Після Полтавської битви і взяття Січі військами царя вцілілі запорожці надовго – до 1734 року – пішли «по турках та завулках», жили в Олешках, на території, підвладній Османській імперії. Матеріальне становище монастиря значно погіршилось із втратою своєї парафії.

У 1710 і 1712 роках Україну охопив голод та епідемії. Межигірські села обезлюдніли. 1717 року Межигір'я знову було спустошене пожежею, і чотири роки ніхто там не відновлював ніяких будівель. Ченці, не маючи житла, жили в куренях і землянках, Спасо-Преображенський собор залишився без бань, але богослужіння в ньому не припинялось. У 1723 році архімандрит Межигірський Арсеній Берло відновив у печері підземну Онуфрійську церкву [72].

Після повернення козаків з території, підвладної туркам, і заснування ними останньої Січі над річкою Підпільною зв'язки козаків стараннями кошового отамана Івана Малашевича відновилися, знову поліпшилося матеріальне становище монастиря і посилився його вплив на справи запорожців. Та у 1764 році, коли було скасовано гетьманство, страшна пожежа знову спустошила козацьку обитель. Турботи про Межигірський монастир, який залишався головним військовим монастирем запорожців, перебрали на себе кошові отамани і козацька старшина. У 1772-1774 роках кошовий отаман Петро Калнишевський збудував на свої гроші кам'яну браму з надбрамною церквою в ім'я святих апостолів Петра і Павла із стрункою дзвіницею (архітектор Іван Григорович-Барський).

Останнім даром Запорозької Січі для Межигір'я 1775 р. – була малинова оксамитова митра, прикрашена самоцвітами, для архімандрита Іларіона Кондратовського [73].

Та настав час правління Катерини II, що поставив крапку на існуванні Запорозької Січі і Межигірського монастиря. Після ліквідації Січі монастир втратив значну економічну підтримку [74].

На час його ліквідації на території монастиря було п'ять церков: дві кам'яні (соборна Спасо-Преображенська і брамна Петропавлівська) і три дерев'яні (Святого Духа, Благовіщенська, Миколаївська), житлові і господарські будівлі, більша частина яких дерев'яні. У монастирі залишалась велика бібліотека, яка нараховувала 174 друкованих і 58 рукописних книг російською мовою, 114 латинською, 54 польською. Крім церковних книг, були видання XVII-XVIII ст. з географії, мінералогії, металургії, граматики та інші. У ризниці – дорогоцінні вклади і великої цінності святенницький одяг, а також риза єпископа Ісаакія Борисковича (1623 р.), шита сріблом, і сакос із зображенням святих, також шитий сріблом. Тільки невелика частина межигірських святинь збереглася до нашого часу в музеях і архівах.

Після ліквідації монастиря в ньому планувалося відкрити притулок для поранених і скалічених офіцерів. Та доля розпорядилася інакше. У квітні 1787 року імператриця Катерина II зустрічала весну в Києві. За кілька днів до від'їзду вона захотіла відвідати мальовниче Межигір'я, звідки привозили їй джерельну воду, подивитися на монастирські будівлі, але напередодні призначеного дня монастир спалахнув. Вважається, що його підпалили самі ченці, щоб помститися Катерині за ліквідацію монастиря та переведення його до Таврії. Народна ж уява приписала пожежу Катерині II [75].

Цією пожежею завершилася багатовікова історія славетного монастиря. Хоч незабаром було відновлено дві кам'яні церкви, і з 1801 року велося вже богослужіння, Межигір'я не змогло повернути собі авторитету та влади тих часів, коли монастир називали Святою Межигірською лаврою. Вже на той час на цю одухотворену землю посягали багатії. Про це можна прочитати у замітці «Нечто о Межигорье»

професора Михайла Максимовича, надрукованій 30 вересня 1864 року в «Киевских епархиальных ведомостях»: «Будучи на короткое время в Киеве, я слышал, что через несколько недель Межигорье будет продаваться с публичного торга... Но, нет! Межигорью не следует перейти ...в частную собственность всякого торговца и промышленника; и мне сдается, что до того не допустят ни Печерская лавра, ни другие монастыри киевские, со своим архипастырем; что они, общими силами, при содействии благотворительных мирян, возмogli бы оплатить Межигорье и открыть его по-прежнему для общежителства братского...» [76].

Майже півтора віку сплигло відтоді, як були написані ці, на превеликий жаль, пророчі рядки, але й нині небайдужі люди переймаються засторогами Михайла Максимовича, стурбованого долею Межигірської святині. Тим більше, що, як відомо, все в цьому світі повторюється.

Пізніше храмові споруди, що згоріли, було відбудовано заново, і до кінця 20-х років ХХ століття їх стан особливого занепокоєння не викликав. На жаль, багато що було втрачено в антирелігійній війні. Петропавловську церкву очистили від іконостасу, церковні дзвони віддали на переплавку. Межигірське урочище вирішено було використовувати під дачі для вищих урядових персон. У 1934 році пам'ятники Межигір'я сфотографували... «У 1934 році на моїх очах упали стіни Межигірського монастиря. Перший заряд вибухівки лише похитнув стіни, і тільки другий перетворив його на купу каміння. Люди з навколишніх сіл бачили цей злочин, хрестилися і плакали». (Із спогадів Густави Сафонової, дружини головного інженера будівництва урядових дач) [77].

Православна віра була однією з головних ідеологічних засад запорозького козацтва, під час багаточисельних повстань і війн проти гнобителів України завжди лунав заклик: "Хто хоче за віру християнську бути посаженим на кіл, хто хоче бути четвертований, колесований, хто згоден перетерпіти усіляки муки за святий хрест, хто не боїться смерті –

приставай до нас. Не треба боятися смерті: від неї не вбережешся. Таке козацьке життя". [78]

Січові козаки, коли обирали місце для будування свого "коша", керувалися не тільки стратегічною доцільністю, але й художнім, а в особливості релігійним почуттям. Відшукавши який-небудь величний острів посеред Дніпра або уgliedівши який-небудь високий "ріг", тобто мис на березі річки, зробивши на ньому внутрішній, а із внутрішнього виділивши зовнішній кош, запорозькі козаки обирали в останньому саме красиве і саме відкрите місце і на ньому, передусім, будували церкву, частіш всього во ім'я Покрови Пресвятої Богородиці, а потім вже споруджували інші, необхідні для житла будови. "Нехай завітчується храм Божий у небесній височині і нехай святі молитви несуться про нас прямо від землі до престолу Господа Бога". У самих важких ситуаціях і грізних подіях церква завжди була головною турботою січових козаків: коли у 1709 році запорозькі козаки втікали від "москаля", то, перш за все, захопили з собою церковне начиння. [79]

Історія запорозької церкви починається з 1576р., коли поблизу міста Стара Самарь козаки звернули свою увагу на віковий ліс, "дубову товщу", що знаходилася у 26 верстах вище міста, і тут, на великому острові, між рікою Самараю і її рукавом Самарчиком, зробили першу у своїх вольностях, тобто на терені пізніше виниклої Катеринославської губернії, невелику дерев'яну церкву "з шпиталем, звонницею і школою при ній" в ім'я святителя і великого чудотворця Миколи, надали їй церковне начиння, богослужебні книги, різницю і виписали для нової церкви ієромонахів з київського монастиря, а у 1602 р. побудовану церкву перетворили у Самарсько-Миколаєвський-Пустинний монастир і запровадили у ньому службу по чину грецького Афонського монастиря. З того часу запорозькі козаки, піклуючись про святість православної віри, у різний час протягом усього свого історичного життя збудували у себе біля 47 церков, не рахуючи кількох каплиць, скітів і молитовних ікон. [80]

І вже з XVI ст., коли було засновано запорозьку церкву у духовному сенсі вона підлягала одному з українських монастирів. Спочатку духовне керівництво здійснював архімандрит козацького Трахтеміровського монастиря. У 50-60 роки XVII ст. цей монастир пограбували й зруйнували польські війська, які придушували народно-визвольні повстання на Правобережній Україні. [81] Тому постало питання про підпорядкування запорозької церкви Іншому православному монастирю.

Дбаючи про церковні справи. Кіш Запорозької Січі у 1659 і 1683 роках уклав угоду з кліром Межигірського Спасо-Преображенського монастиря, про підпорядкування йому і автономію запорозької церкви Покрови, а також призначення монастирем у цю церкву священників і ченців щороку для богослужіння. [82] Відзначимо, що зв'язок між Січчю та монастирем вже існував з 30-х років XVII ст. Наприклад, ще до підписання угоди з Межигір'єм у с. Старі Кайдаки, де перша церква була походна, в ім'я архістратиґа Михайла, її перевіз з Січі у 1656 р. ієромонах межигірського монастиря. [83] Угода ж 1683 року мала такий вигляд: "Григорій Іванович (або Івашка) отамана на той час кошовий (це 1682-1683 рр.), Григорій Меченко – суддя кошовий, Леонтій Константієвич – писар, Матвій Цесарський – осавул і ми, отамани всіх куренів, на ім'я Василь олексієнко куреня Крилівського, Яків – отаман куреня Іракліївського, Іван Стягайло – отаман куреня Коренівського, Павло – отаман куреня Коніловоцького, як і вся отамання курінна, в тому році поточному, нижче описаному, так і все товариство курінне, низове військо царському їх Пресвітлої Величності Запорозьке – ознаменуємо цим писанням нашим тепер і на потомні незапам'ятні часи; бо ж нам, всьому війську Запорозькому, били чолом на письмі, наші духовні отці, честні пан отець Феодосій Васьковський, ігумен межигірський київський з усім собором своїм, із братією своєю, і цим же на потомні часи й літа підтвердили писанням нашим військовим це, щоб тепер і завше з їхнього монастиря тількотного Межигірського Київського, а не з іншої якої обителі святої; –

священики служили з монастиря прислання Божі служби у Покрови Пресвятої Богородиці, у церкві святій нашій Запорозькій і всі духовні правила порятунку війську приналежні, відправували й духовними отцями товариству були; аби парафія наша Запорозька в держанні їхньому була. А так ми, все військо, бачачи через час немалий отців межигірських київських житіє чернецьке пристойне, скількотне і чин їхній монастирський похвали гідний, до спасіння людей корисний, привітний і краєлюбний поважаючи; їхні прислуги немалі у війську нашому і в церкві нашій, а бачачи церковний порядок у Святій Покрові статечний та відправу тішачись -тоді ми, військо все, одностайно порадившись між собою добре, при печаті військовій стверджуємо тепер і на потомні часи завше. І хочемо, і прохаємо, аби тієї волі нашої військової, котра за волею Божою сталася, і нашої постанови сеї ніхто тепер і на потомні часи не скасував і не відмінив, аби військовоє слово, надто не противне волі Божій, навпаки – славу Богу помножуюче, було завше таковим, статечним і, як скеля, непорушним. Діялося в Коші Запорозького низового року 1683 жовтня 4 дня". [84] Одночасно було вирішено, що приймати антімінси і святе миро, завжди необхідне для помазання неправославних християн, які постійно поступали у Запорожжя і перехрещувалися у православні, а також для новозбудованих церков і каплиць, тільки з київської митрополії через посередництво Межигірського монастиря. [85]

Чому ж було обрано саме цей монастир? Це, мабуть, було по'язано з тим що Мужигірський монастир був одним з найбільш давніх українських монастирів. За переказом він був заснований грецькими ченцями, що прибули у 988 р. разом із св. Михайлом, київським митрополітом. Великий князь Андрій Боголюбський перевів його з гори у долину, яку оточували гори (звідси й сама назва монастиря). Під час навали татаро-монгол монастир було розорено. Пізніше він був відновлений і відбудований за допомогою князів Острозьких. Число ченців у середині XVII ст. сягало до 150 чоловік. [86] Через деякий час, коли пожертви козацького війська,

попилися рекою до обителі, обминаючи Києв, митрополіти київський Гедеон у 1686 р. наказав, щоб "церкву війська низового підкорити його кафедрі". Межигірський монастир не став суперечити, відкликав через навмисне посланого в Січ ченця Тарасія братію, яка там перебувала, а тим часом відправив до московського патріарха скаргу через депутатів своїх – ієромонаха Іродіона, дяка Гавриїла та ченця Філарета. [87] А в Межигірському монастирі деякий час перебував московський дворянин Іван Савєлов, який став згодом, під ім'ям Іокима, московським патріархом. Приймавши скаргу своїй колишній обителі, він у 1686 і 1688 роках надав монастирю автономію (ставропігію). вивівши його з під влади духовенства Київської митрополії. [88] До цієї історії з зазіханням київського митрополіта прилучилися й козаки. Після від'їзду братії до монастиря кошовий отаман Федір Івашка, той самий що уклав угоду між монастирем та Січчю, направив у травні 1686 р. листа межигірському ігумену Феодосія: "Не могли надивуватися такій неласці й нелюбові привелебності твоєї, що у нас хотів привелебність тоя зоставлену братію у нас через отця Тарасія до обителі святої спільнотної зовсім забрати. Може, любов наша до спільнотної обителі Межигірської не є вдячна? Божа і наша церква, між кочовищами агарянськими зостаючись, не підлягає владі Ясне-Освіценого (так називає митрополіта Гедеона запорозьке військо, бо він походив із роду князів Четвертинських), княжати митрополіта київського, бо не в малоросійському знаходиться горизонті, а за кордоном, у полях татарських, на примноження честі господньої і на духовну військову потребу як православних християн, в якій церкві й ми, молячись Господу Богу, цілісність вітчизни нашої стережемо, кров нашу проливаючи, як вірні вітчизни нашої і зичливі сини й перебуваємо як із вірним підданством великим государем їх царської Пресвітлої Величності, так і з належним добродієві нашому ясновельможному його милості пану гетьману послушенством, і будемо великому государеві й найсвятішому патріарху і його милості пану гетьману, добродієві нашому, чолобитні засилати, аби за

покірним нашим проханням ласка й милостиве було жалування: Межигірській обителі святій і нашій церкві військовій, якою і раніше святої пам'яті покійні ясно в Божу освячені митрополити не цікавилися, тож і тепер не належить Ясно-Освіценого князаті митрополиту київському в це втручатися. Не буде церква Божа і наша відлучена від монастиря спільнотного Межигіроцького, поки є в Дніпрі води й нашого війська Запорозького буде". [89] Підтримка запорожців значно зміцнила позиції монастирської братії у питанні отримання ставропігії. Результатом усіх скарг та суплік стала грамота патріарха Іоакима від 5 березня 1688 р., що була дана на ім'я ігумена Межигірського монастиря Феодосія, у якій було вказано: "Церкву Божу в Січі Запорозькій, що в повній і безперервній патріаршій владі перебуває, доручити єдиному віданню Межигірського монастиря з утвердженням давнього звичаю, щоб військо низове одержувало своє духовенство тільки а цієї обителі". [90] Залежність тільки від монастиря давало можливість Запорозькій Січі зробити свою церкву незалежною від митрополії, а оскільки патріарх був далеко, то незалежною взагалі.

Слід відзначити, що Кіш Запорозької Січі (особливо кошові отамани Іван Сірко та Петро Калнишевський) постійно листувався з архімандритом Межигірського монастиря щодо церковної організації. Таким чином січова козацька парафія належала до відання Межигірського монастиря, звідки архімандрит регулярно щороку відряджав у Запорозьку Січ для служби в церкві Покрови одного "соборного старця", як зверхника церковних служителів. двох ієромонахів (підначального і третяка), двох Ієродияконів (установника і дякуна), одного простого ченця який виготовляв воскові свічки на продаж козакам. Псаломщик-пономар, підпономарій, причетник обиралися- а письменних запорожців. Усі прибулі з Межигір'я жили за межами фортеці в будинку, що дістав назву "чернецького палацу". [91] Це було пов'язане з тим, що козаки намагалися не допустити посилення впливу церкви на справи Війська Запорозького.

Обов'язки прибулих з Межигірського монастиря були такі ж, як і узвичайній церкві. У січовій церкві Покрови соборний старець виконував обов'язки священика. Ієромонахи служили його помічниками при церковних відправах. Уставник завідував правим кліросом, а дякун – кадильнецею. Літургія відбувалася тричі на день: ранком (утреня) до сходу сонця, обідня (серед дня) і вечірня після заходу сонця. Військові старшини, курінні отамани і майже всі "ступенні козаки" старалися не пропускати літургій, показували рядовим запорожцям власний приклад набожності. У невеликій січовій церкві під час відправ завжди було повно запорожців. [92]

У передмісті Січі в "чернечому палаці" розміщувалася пономарня, де виготовлялися для церкви великі воскові свічки. Малі свічки робив чернець-свічкарь і сам їх продавав запорожцям, а виторг відправляв до Межигірського монастиря. Пономар-псаломщик, в обов'язки якого входило читання та спів на кліросі, а також церковне діловодство, завідував ще й церковним господарством (казною, ризницею). Під час вечірньої і ранкової літургій пономар ходив зі свічкою перед дияконом. У його численні обов'язки входило також будити кошового отамана до утрені. Запорожець-підпо-номарій будив до утрені суддю, писаря, осавула і всіх курінних отаманів. На підпономарія покладалося прання церковної білизни, виготовлення свічок, випікання з тіста просфірок для причастя. Особливо багато просфірок продавалось у недільні та святкові дні.

Козаки підкоряючись духовній владі церковнослужителів, одночасно ставили до них досить високі вимоги з фахового і морального боків. Так, Іван Сірко писав у 1876 р. до ігумена Межигірського монастиря: "Повторне наше при чолобитті вносимо прохання за порадою цілого війська з ухвалою, щоб змилостивилося нам всечестійшість ваша на прохання братії прислати якусь особу на правий крилас уставника, адже панове дяки світські все одно до того нездатні, хоч які і є, інші не вміють цінувати ласки військової та хліба спокійно вживати. Тож отак все військо визначило: аби той доход на обитель святу йшов, де за все військо

Запорозьке Бога милостового благають, там же і шпиталь військовий. Те повторно і до десяти разів прохаючи, молитвам вашим святим себе вручаєм" (писано в Січі над Чортом-ликом 18.05.1676 р.). [93]

А основні вимоги до прибулих з Межигір'я у січову церкву Покрови та Інші церковні заклади Запорожжя були такі: щоб проповіді читались не з папірця, лише українською мовою. Неодмінною умовою буди красномовність, гарний голос – особливо для дияконів, тверезість. [94] У XVIII ст. сам архімандрит запорозьких церков зобов'язувався у недільні й святкові дні виголошувати козацькому товариству Нової Січі проповіді українською мовою. [95] Ці вимоги ставились під час так званої переміни звичайної. Вона найчастіше відбувалася у вересні, коли прибували з Межигірського монастиря ченці й залишалися до осені наступного року. Якщо колишнє духовенство подобалось запорожцям, то його залишали, в противному разі замінювали новоприбулими. [96] Наприклад, у документах зафіксовано випадок, коли священник, на прізвище Кошман, був повернутий до монастиря за те тільки, що без дозволу Коша поїхав до Києва. [97] В Січ, як правило, надсилали нежонатих священників, хоч у паланках, були й жонаті. [98]

А взагалі духовенство залишалось на своїх посадах лише один рік, щоб духовна влада не вкорінювалась на Запоріжжі й не впливала на політичні події та діяльність старшини. Духовні особи не мали урядової влади, не наважувалися втручатися у "мирські справи" – за винятком заступництва при публічних покараннях за незначні провини. Вони були зобов'язані приносити присягу на вірність Кошу. Рішення Коша і ради ставилося вище за розпорядження київського митрополіта і права межигірського архімандрита. На раді обирали й священників від запорозьких козаків, а також затверджували священників, надісланих з монастиря. [99]

Та невтручання кліру Межигірського монастиря у козацькі справи тривало недовго. Вже з початку XVIII ст. вплив церкви значно

посилюється. Так, 13 травня 1708 р. зібралась козацька рада обговорюючи питання про те чи йти на допомогу Кіндрату Булавину. Це відбувалося у той час коли з межигірського монастиря прибули іноки, щоб змінити своїх попередників. Почувши, що козаки погоджуються підтримати Булавина, Іноки виносли із січової церкви на майдан євангеліє та хрест і почали умовляти козаків не піднімати зброї проти царського уряду. [100] У тому ж році на Січ прибули послы від Петра I, які намагалися відмовити Січ від допомоги гетьману Мазепі. Разом з послами прибув архімандрит Межигірського монастиря Ірадіон Жураховський. [101] Ця підтримка росіян архімандритом викликала обурення козаків. На раді Жураховського назвали шпигуном і погрожували йому, що сплять його у смолянній діжці, а його помічників обіцяли вбити чи у воді потопити. [102]

Та незважаючи на такі негаразди Межигірський монастир не відрікся від свого духовного патронажу над козацькою церквою. Це було пов'язане головним чином з тими статками, що давало запорозьке військо, старшина та окремі козаки на монастир. Щороку для монастиря збирали багату милостиню в усьому війську й кілька возів навантажували рибою, сіллю, хутрами і вином у пожертву для братії святої обителі, іноді посилали робочу худобу і навіть коней на подарунок. [103] Від Богдана Хмельницького та наступних гетьманів Межигірський монастир отримав багато землі та селян. [104] Козаки робили вклади церковними речами. Так, кошовий Іван Белицький і якийсь ще запорожець Василь дали в пожертву два срібних напрестольних хреста, а Федір Лантух приніс у дар, в 1763 р., книгу Міней; козаки Сапрон і Тимофій Оспарий пожертвували у 1769 р. два срібних хреста з написами. У 1774 р., напередодні падіння Січі, запорожці надіслали архімандриту Межигірського монастиря Іларіону багато вбрану, по малиновому оксамиту, митру. [105]

Монастир іноді руйнували пожежі і тоді на допомогу приходили козаки. Після пожежі 1665 р. монастир допомагала відбудовувати Січ. У 1764 р. згоріли не тільки будівля, а й монастирський архів. Тоді кошовий

Калнишевський побудував на свої кошти в 1772 р. велику кам'яну браму, а над нею церкву Петра і Павла та дзвіницю [106].

У випадку небезпеки козаки вставали на захист святої обителі. В 1654 р. Хмельницький узявши з собою 9000 чоловік запорожців, ще не відпущених на Січ і стоявших на квартирах поблизу Чигирин, і додавши до них 300 власних козаків, кинувся з ними до Білого городка, що біля Межи-гірського монастиря, і тут, зустрівши в одному містечку, розбив на голову 15000 татар, що йшли грабувати обитель, упустивши усього десяток чоловік, що принесли про це звістку хану [107].

Козаки на свій кошт утримували в монастирі шпиталь і притулок для найстаріших козаків. Вони вважали обов'язком для себе двічі на рік: осіннього часу (вересень-жовтень) та вдруге перед великим постом на масляну, побувати у Спасі й зробити великі грошові внески та подарунки. [108] Саме в Межигірському монастирі завершувалося "прощання козака зі світом". Весілля і гулянка, яку влаштовував старий запорожець перед прийняттям схіми, тривало доти, доки козак не підходив до монастирської брами. Тут козак кланявся на всі чотири боки, прохав у всіх прощення, обіймався з тими, хто його супроводжував і нарешті стукав у браму.

- Хто такий?

- Запорожець!

- Навіщо?

- Спасатися!

Тоді брама відчинялася і прощальника впускали в обитель. Опинившись за монастирською стіною козак знімав з себе черес з грошима, віддавав його ченцям, скидав дороге вбрання, надягав грубу власяницю і починав важкий, але так давно жаданий, шлях до "спасіння" [109].

Слід відзначити, що везли не тільки з Січі до Межигір'я, але й навпаки. Крім царського хлібного жалування Запорозьке військо іноді отримувало хліб з Межигірського монастиря. Козаки звернувшись у 1755

р. до сенату зуміли домогтися указу Катерини II від 25 січня 1760 р., який дозволяв возити товари, крім солі, з монастиря на Січ безмитне "ибо тот монастырь состоит внутри Малой России" [110].

Тому не дивно, що після повернення козаків з вигнання у 1734 р. зразу ж відновилися зв'язки з Межигір'ям. У той же 1734 р. через губернатора графа фон Вейсбаха київський митрополіт Рафаїл надіслав своє пастирське благословіння "на заснування Коша", тобто Нової Січі на річці Підпільній. Дізнавшись про це, колишній межигірський ігумен, а опісля єпископ чернігівський і новгород-сіверський Іродіон Журахівський писав до кошового Івана Малашевича (1734-1737), прохаючи із братією своєї обителі "аби за давнім звичаєм військо знову їх за духовних собі настоятелів прийняло". На те кошовий 23.2.1734 року відповів єпископові і попрохав: "благоволіть межигірським законникам оголосити, щоб вони зводили в надії перебувати, бо ми їх за порадою всіх наших військових курінних отаманів та інших стариків не цураємося і благоволимо за настоятелів духовних собі прийняти, адже ми до весни почекаємо, доки на цьому нашому новопоселенці під її Імператорської Величності багатомогутньою державою Кошем утвердимось" [111].

Таким чином, межигірський монастир вступив у свої права і постійно щороку надсилав, як і раніше "лицарському війську Запорозькому своїм давнім добродіям" ченців для січових церков і для відновленого в той же час Пустинно-Миколаївського монастиря. Першим начальником церков у Новій Січі присланий був від єпископа Іродіона ієромонах Павло Маркевич, який разом з січовими майстрами відбудував церкву Покрови і 3 квітня освятив її [112].

Ці тісні зв'язки стали причиною й того, що одночасно з падінням Січі, занепав і Межигірський монастир. Спочатку йому було заборонено надсилати священиків на колишні землі Коша. У 1780 р. з під його впливу було виведено Самарський монастир [113]. У 1784 р. монастир повинна була відвідати Катерина II. Напередодні її візиту, 23 квітня, в обителі

розпочалась пожежа [114]. Можливо стався підпал зроблений старими козаками, що перебували в монастирі. Царський уряд вирішив не відновлювати цю давню святиню, а указом від 10.04.1786 року скасував її, віддавши під приміщення Межигірської фаянсової фабрики [115]. Майно, що зберіглося у різниці, посуд і дзвони у 1787 і 1789 р. були передані князю Потьомкіну [116]. Тільки у 1884 р. монастир було відновлено митрополітом Платоном. У 1892 р. там нараховувалося вже 50 чоловік братії, але у 1894 р. він був перетворений на жіночий [117].

Отже, Межигір'я відіграло значну роль серед усіх монастирів України у часи козаччини. Воно було форпостом духовності та козацької звияги. А контакти, які налагодилися за часів гетьманів П. Сагайдачного та Б. Хмельницького були дуже тісними та активними. Монастир виступав духовною хортецею, а Запорізька Січ була військовим осередком та запорукою незалежності України.

3.2. Вплив Московської політики на давні права Межигірської Спасо-Преображенської обителі

Скликана маніфестом від 14 грудня 1766 р. Комісія для вироблення проекту Нового Уложення пропрацювала до грудня 1768 р., після чого припинила свою діяльність до «особливого» розпорядження, для цього як привід було використано початок військових дій між Росією та Туреччиною. Припинення діяльності депутатів, як говорилося в указі, який оголошував про розпуск Комісії, відбулося саме через війну, адже більшість із них була офіцерами і повинна була відбутися на театр військових дій. Однак після закінчення війни Комісія не скликала, а про її діяльність було просто забуто. Але сам факт забуття її урядом, не означає повну поразку діяльності депутатів. В дечому вони досягли певних успіхів, скажімо, сформували правові оприділення по тим чи іншим питанням. Це стосується насамперед визначень Комісії щодо становища духовенства в

суспільстві та державі. Вони в цілому відповідають політиці світської влади щодо Церкви, послідовно запроваджені з початку XVIII ст. і спрямовані на підкорення її державі [56]. Від Св. Синоду на розгляд Комісії були представлені пункти, які окреслювали коло потреб російського духовенства. Складені вони були в дусі поглядів імператриці Катерини II на устрій життя Церкви. Зважаючи на участь в роботі Комісії Уложення депутатів від Малоросійської Колегії, члени священного синоду визнали за потрібне запропонувати висловитись архиереям, які перебували на українських кафедрах. Участь в складенні петицій про свої потреби, взяло все духовенство єпархій. Його чільні представники вступили в листування між собою чим значно прискорили сам процес формування пунктів і сприяли їх узгодженню між собою за характером вимог. Така діяльність духовенства свідчить про дух єдності, який ще відчували українці і який спонукав їх до об'єднання вимог навколо особи Київського Митрополита, свого колишнього предстоятеля. На жаль, немає відомостей про принципи розподілення цих пунктів за змістом членами синоду, для внесення їх в загальний Наказ. Однак можна зробити припущення, що відбувалося все це згідно їх поглядів і переконань, які не суперечили політиці російської світської влади, спрямовані на урівняння Київської Митрополії з іншими російськими єпархіями. В роботі нами розглянуті пункти від духовенства Київської єпархії. Загальна кількість цих пунктів, після обговорення їх в консисторії, становить 74 на 127 листах дрібного друку. Під ними поставили свої підписи: Київський митр. високопреосвящ. Арсеній Могилянський, архимандрити та ігумени всіх київських монастирів а також депутати від кожного духовного правління. До складання цих пунктів було залучене все духовенство єпархії, яке попередньо, за півмісяця, обговоривши свої вимоги на парафіяльних зібраннях, представило їх на розгляд консисторії, яка в свою чергу проглянувши їх, доручила остаточне оформлення архимандриту Модесту та архимандриту Якову. Перший мав виїхати в Санкт-Петербург для

пояснення пунктів перед членами синоду [57]. Автори петицій не залишили не розглянутою жодної із сфер буття українського духовенства в суспільстві. Пункти змальовують становище духовенства яскравими прикладами взятими із історії та сучасності. Головними з них були 11 пунктів «про права та привілеї Київського Митрополита». Вони були складені найпершими, з великим дипломатичним тактом в питаннях, де інтереси кафедри торкалися інтересів ставропігійних монастирів та єпархій. Навколо цих 11 пунктів духовенство Київської єпархії будувало всі свої вимоги. Ці пункти показують прагнення духовенства повернути втрачене положення Київського Митрополита, що виражалося в ряді його особистих привілеїв та прав кафедри. Для обґрунтування своїх вимог духовенство збило стародавні грамоти надані Київським Митрополитам московськими царями, патріархами і синодом, в яких окреслювалися їх права в управлінні митрополією. Особливо духовенство відстоювало титул Київського Митрополита і його особисті права та привілеї. Підкріплюючи цими грамотами той чи інший пункт своїх вимог, духовенство вказувало на зміни, які сталися в правовому становищі митрополії та самої особи митрополита з 1686 р. до часу перед скликанням Комісії Уложення. Інші вимоги духовенства торкалися його становища в суспільстві. Основою всіх його домагань було затвердження священнослужителів як суспільного стану, рівного шляхетському, з усіма його правами та привілеями. Головне, на що спиралися автори пунктів, були правові збірники, по яким провадилося судочинство в Україні – Литовський Статут 1588 р. та Магдебурзьке Право. На додаток до них приводилися різні дарчі грамоти від польських, українських і московських можновладців, що закріплювали за духовенством привілейоване становище в суспільстві [58]. Головним, проти чого протестувало духовенство в своїх вимогах було: заборона вільної купівлі-продажу земель і винокуріння, в наслідок чого значно понизився рівень добробуту Церкви, а також втручання світської влади в компетенцію своїх судів і різного роду податки та повинності. Окремо

стояли у пунктах духовенства вимоги кращого облаштування Київської Академії. Всі вони зводилися до поліпшення її фінансування, через що мали значно покращитися в ній рівень викладання предметів та життя студентів. Пункти про впорядкування парафіяльного життя, як і всі попередні вимоги, зводилися до покращення фінансового стану духовенства, який внаслідок введення твердої такси за требовиконавство був незавидним. Петиції, представлені від духовенства двох інших єпархій та монастирів, не являли собою щось оригінальне чи особливе в своїх вимогах. Як і в Київських пунктах їх духовенство виступало з такими ж самими проханнями (див. додаток А). Не всі з цих пунктів були підкріплені указами, а в яких це трапляється, то приводяться грамоти такі ж як і в Київських пунктах. Така їх схожість із вимогами духовенства Київської єпархії робить доцільним лише їх перелік (див. додатки Б, В, Г, Д). Відмінними від київських, є пункти про власні потреби монастирів, але вони не є загальними в сенсі свого значення для всього українського духовенства. Це нам вказує на єдність і відчуття єдиного історичного шляху та спільних особливостей буття духовенства, що ще відчувалося в кінці XVIII ст [59]. Тому їх пункти, які не містять в собі такого багатого історичними фактами матеріалу на доказ своїх вимог, є ніби віддзеркаленням київських. Розглянуті нами пункти українського духовенства об'єднує ще одна риса – вимога повернути своє колишнє звичне становище і єдність Київської Митрополії, адже це було гарантовано йому в часи приєднання Митрополії до Московського Патріархату. Ось саме це, а не амбітність та властолюбство, спонукало духовенство виступити на захист своїх прав та привілеїв, знищених в ході реформ російськими урядовцями. Комісія Уложення зовсім не розглядала петицій українського духовенства, навіть тих, які були внесені в Наказ синодальному депутату. Такий підхід до цієї справи чітко вказував на те, що заплановані урядом Катерини II реформи, спрямовані на знищення особливостей між українським та російським церковним життям, неминучі

і відбудуться в недалекому майбутньому. Пункти українського духовенства після їх розгляду в синоді та Комісії були заховані в глибоко архівах. Але їхній зміст продовжує час від часу привертати увагу як дослідників так і духовенства. І впродовж ХІХ-ХХ ст. [60]. вони викликали занепокоєння у Москві своїм правдивим висвітленням становища українського духовенства в Російській Церкві, котре підкреслювало штучне і насильницьке приєднання окремої Української Церкви (яка вже розвивалася в той історичний період власним шляхом) до Москви.

Отже, знищення козацьких вольностей та Запорізької Січі призвело до занепаду України та наступних репресій проти українців та духовенства української церкви. Така ж доля спіткала і Межигір'я, оскільки козаки не мали можливості дбати про монастир, він почав занепадати, а царська влада та її сателіти ще більше погіршили його становище.

РОЗДІЛ 4. ГЕНЕЗА ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ МОНАСТИРЯ.

4.1. Проблематика відродження Межигірської обителі

Науковий співробітник Київського обласного центру з охорони пам'яток. Краєзнавець Олена Бряк вважає, що: «Археологічний матеріал свідчить про наявність у Межигір'ї мінімум п'яти пам'яток археології – від трипільських часів до легендарного козацького монастиря. Потрібно продовжити дослідження і оголосити частину території заповідником».

В Центрі охорони та наукових досліджень управління культури і туризму Київської облдержадміністрації зібрано необхідні історичні та архівні матеріали, що безперечно доводять існування в урочищі "Межигір'я" залишків колишнього козацького Межигірського Спасо-Преображенського монастиря та поселень давньоруського часу.

Цих унікальних пам'яток достатньо для проведення повномасштабних археологічних досліджень. Але у зв'язку з донедавна закритим характером території не було визначено меж археологічних пам'яток та їхніх охоронних зон.

Наразі територія Межигірського Спаса – монастиря Запорізької Січі – вільна від забудови. Територія Межигір'я узята під охорону. Можна розпочинати археологічні роботи – є всі шанси, що вони принесуть цікаві результати.

Історична Правда попросила київських археологів розповісти про те, що можна розкопати на території Межигір'я.

Межигірський Спасо-Преображенський монастир, за легендами, існував за часів Київської Русі. Перші документальні згадки про нього відносяться до 1523 року [118].

Кияни звернулися до влади Великого князівства Литовського, під протекторатом якого тоді була Україна, з проханням дати згоду на

відбудову монастиря. В 1523 році великий князь Сигізмунд I надав грамоту київському воєводі А. Немировичу, за якою ігумену Михайлу Щербині було дозволено відновити запустілий монастир і монастирську общину.

З напису на Євангелії, подарованому в монастир Андрієм Полозом у 1546 р., відомо, що 1555 р. в Межигір'ї існувало три храми: св. Спаса, св. Миколи та св. Апостолів Петра і Павла, а також закладена печерна церква на горі Пекарницькій.

На початку XVII ст. в монастирі побудовані були нові дерев'яні храми Петра і Павла (1604), трапезна Микільська (1609), соборна Спасо-Преображенська (1611).

Вигляд цих будівель зберігся для нащадків завдяки малюнку Абрама ван Вестерфельда – голландського художника, який служив при дворі литовського гетьмана Януша Радзивилла під час його походу проти Хмельницького 1651 р.

Офіційні стосунки з Запорізькою Січчю були оформлені в 1683 році. Монастир був забов'язаний надсилати на Січ ієромонахів для служби в військових церквах, молитися за козаків, утримувати військовий шпиталь для убогих та покалічених козаків [119].

У свою чергу, запорізьке козацтво опікувалось монастирем. За підтримкою Запорізької Січі монастир стає все багатішим та впливовішим, поступаючись хіба що Києво-Печерській лаврі.

Межигірський Спас, разом із Успенським монастирем у Трахтемирові (нині в Канівському районі Черкащини), виконував роль тилової бази Запоріжжя – тут був шпиталь, склади спорядження і зброї, зв'язковий центр тощо [120].

Наприкінці XVII століття монастир мав 18 сіл і містечок на обох берегах Дніпра, хутори, подвір'я і двори в Києві, Переяславі, Острі, численні ставки, млини, сіножаті, острови, мідні копальні, городи, виноградники та інше майно.

Кожен запорожець вважав за необхідне хоч раз в житті прийти в Межигір'я – покаятись і помолитись. Часто козаки проживали в монастирі багато місяців і навіть років – за своїм бажанням або за присудом військового суду – на покаянні. Дехто з запорожців закінчував своє життя в монастирі, прийнявши постриг.

Майже кожен з простих козаків, уникнувши смерті на війні, або вилікувавшись від ран в монастирському шпиталі, робив посильний вклад в храм божий, умираючи, кожен козак відписував на церкву чи монастир ікону, медаль, злиток золота чи срібла, гроші.

Перший пай військової здобичі також йшов на церкву:

Срібло, золото на три частини паювали:

Першу часть брали, на церкві покладали:

На святого Межигірського Спаса,

На Трахтемирівський монастир,

На святу січову Покрову давали – (– *Церква на території Запорізької Січі*) [121].

Котрі давнім козацьким коштом будували,

Щоб за них, вставаючи і лягаючи,

Милосердного Бога благали.

А другу частку між собою паювали,

А третю часть брали,

Очеретами сідали,

Пили та гуляли.

Чудово описав київський історик Микола Закревський "прощання з миром" запорожця, який вирішив стати межигірським ченцем.

Козак дарував все своє майно обителі, надягав власяницю і віддавався молитвам і покаянню. Колишні запорожці ставали, зазвичай, самими суворими до себе монахами. Тут вони і закінчували своє життя, знаходивши останній притулок на монастирському цвинтарі.

З Межигір'ям пов'язані імена видатних діячів України: Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, Семена Палія, Петра Калнишевського. На території монастиря було поховано гетьмана Євстафія Гоголя – предка відомого письменника.

З великою вірогідністю, саме тут знайшов свій останній притулок козацький полковник Семен Палій. Він заповів поховати себе в монастирі. Разом із його портретом зберігалися в монастирській церкві Зішестя Св. Духа його шабля та полковницький срібний пірнач.

В 1786 році Межигірський монастир підпав під секуляризацію і указом Катерини II був ліквідований. На той час в монастирі існувало п'ять церков:

1. Цегляний Спасо-Преображенський собор, побудований коштом патріарха Всія Русі Йоакима, постриженця цього монастиря, в 1676-1690 роках.
2. Цегляна Петропавловська надбрамна церква, побудована коштом останнього кошового атамана Петра Калнишевського відомим київським архітектором Іваном Григоровичем-Барським в 1772-1774 роках. Він же побудував і корпус братських келій в 1764 році.
3. Дерев'яна церква Зішестя Святого Духа (шестибанна), побудована в 20-х роках ХУІІІ ст.
4. Дерев'яна трапезна Миколаївська церква, побудована після 1665 року, перебудована після пожежі 1764 року.
5. Дерев'яна церква Благовіщення Богородиці зі "шпиталем", побудована після 1665 року, перебудована після пожежі 1764 року.

Ще одна церква – Святого Онуфрія існувала в печері на горі Пекарницькій, влаштована в 1555 році, відновлена в 1723 році.

Навесні 1787 року Катерина II вирішила відвідати відому козацьку святиню, але напередодні її приїзду монастир згорів. Пожежу сприйняли як протест проти ліквідації Запорізької Січі, а народна уява приписала її Катерині II. Так і Тарас Шевченко відобразив ці події в поемі "Невільник":

...Як цариця по Києву з Нечосом (запорізьке псевдо Григорія Потьомкіна) ходила

І Межигірського Спаса вночі запалила

І по Дніпру у золотій галері гуляла,

На пожар той поглядала, нишком усміхалась.

Територію колишнього монастиря Катерина II подарувала Києву. Магістрат вирішив розташувати там винокурений завод, але цьому запобіг київський митрополит: "Під сінню Святого Спаса винокурню!!! Побійтесь Бога, православні!!!" [122].

Зважаючи на наявність в околицях Києва високоякісних глин, територія монастиря була передана в 1798 році під фабрику фаянсових виробів. Цегляні монастирські церкви – Спасо-Преображенську та Петропавловську – відновили і приписали до Києво-Печерської лаври. Корпус братських келій прилаштували до фабричних потреб.

Так почалась інша, не менш славетна історія Межигір'я. Сервізи Межигірської фабрики прикрашали імператорські столи. На першій виставці російських мануфактурних виробів в 1829 році в Санкт-Петербурзі твори фабрики були визнані найкращими у всій Російській імперії.

Європейські музеї і порцелянові заводи купували зразки межигірських виробів. Оригінальність декорування посуду, грона та листя винограду, квіти, рельєфний орнамент, різнокольорові глазурі, відрізняла його від всіх інших фаянсових виробів.

Виробляли на фабриці і посуд для повсякденного вжитку. Газети писали про фабрику:

"Фабрика сия выделяет посуды весьма много и снабжает не токмо Киевскую и прилегающие к ней губернии, но и некоторые города Галиции...

Поелику в губерниях, прилегающих к Санкт-Петербургу, не имеется еще таких заведений, на которых фаянсовая посуда выделялась бы в

таком совершенстве, как на киевской фабрике, то Министерство внутренних дел ... приняло такие меры, чтобы некоторая часть посуды была уделена на продажу в Санкт-Петербург".

Різнобарвні поливи та дрібненький рельєфний орнамент по всій поверхні виробів – ця особливість, що так виділяє межигірські зразки, виникла на фабриці не випадково.

У складі межигірських глин, що їх використовували для виробництва фаянсової маси, великий процент окисів заліза. І як би не чистили і не вимучували глину перед виробництвом, маленькі руді цяточки могли проявитися на готовому виробі і зіпсувати вигляд посуду. Щоб заховати можливі недоліки і застосовували кольорові поливи і щільний орнамент.

Збереглися до нашого часу імена майстрів, що створювали своїми руками славу української кераміки. З документів фабрики, що зберігаються в Державному історичному Архіві України, відомі нам їх імена – майстри Ілля та Іван Єрмоленки, модельєр і скульптор Семен Шевченко із учнями, друкувальники і обпалювальники Артем Правдивий, Олександр Коломієць, Андрій Тищенко, Єлісей Коломієць, Іван Корнійченко, Андрій Старенький, Гордій Бабенко, Тимофій Самойленко, Федір Барсук, Григорій Мовчун [123].

Талановитий гравер і художник Дмитро Іванович Степанов (1800-1856 рр.), вихованець Петербурзької Академії Мистецтв, тривалий час працював на фабриці. Він приятелював з Шевченком. Можливо, саме до нього приїздив у Межигір'я в 1843 році Тарас Григорович.

Степанов підготував в школі при фабриці плеяду художників-граверів з хлопчиків-кріпаків: Кирила Яцину, Василя Коломійця, Михайла Веремійця, Єрофея Каримова, Макара Сусенка, Кузьми Корнейченка, Івана Щупика, Ісакія Комсаренка та інших.

Не зважаючи на якісні вироби, виробництво на фабриці було збитковим. І після кількох передач приватним особам в 1874 році фабрику було закрито.

Наприкінці 1880-х років XIX ст. імперія готувалась до святкування 900-ліття прийняття християнства. До цієї дати вирішили відновити давню святиню – Межигірський Спасо-Преображенський монастир, щоб "ожила в народі слава Межигір'я і стала обитель школою працелюбства і благочестя" [124].

Спочатку монастир передали Троїцькій обителі, а в 1894 році він відійшов в підпорядкування Покровського жіночого монастиря. Монахині відновили монастирські будівлі, підправили настінний розпис церков, ікони та іконостас. В монастирських будівлях почали працювати невеличка лікарня, готель. Дівчата Покровської монастирської школи влітку відпочивали в Межигір'ї.

Сотні паломників приїздили до Межигір'я поклонитися козацьким святиням. Щонеділі від київської пристані ходив до Межигір'я пароплав, відвозячи бажаючих відпочити на мальовничих дніпровських схилах.

Але не довго існував монастир. Згідно з декретом про відділення церкви від держави все надбання Межигірського монастиря переходило у власність більшовицької держави.

Монахині, намагаючись врятувати монастирські будівлі та майно, створили у 1922 році радгосп у монастирському подвір'ї. Так діяли монахи по багатьох монастирях колишньої імперії, але марно.

Деякий час в монастирських будівлях діяв дитячий будинок Київського комітету допомоги дітям при американській адміністрації.

На III Всеукраїнському з'їзді Рад було ухвалено відкрити в Межигір'ї **керамічну школу-майстерню**. Школа була відкрита в 1920 році, в 1922 році перетворена в технікум, а в 1928 році – в інститут.

Тут працювали і викладали відомі українські митці, учні М. Л. Бойчука – Василь Сідляр, Оксана Павленко, Павло Іванченко, Іван Падалка. Майже всі вони були репресовані в 1937 році.

Багато відомих фахівців вийшли зі стін Керамічного технікуму, вони створювали славу української кераміки. Але це тема окремої розповіді.

З початку XIX століття видатні історики приділяли дослідженню козацького Межигірського монастиря велику увагу. М. Берлінський, М. Максимович, М. Закревський, М. Петров присвятили козацькому монастирю багато наукових праць [125].

В роки боротьби Радянської влади з церквами Ф.Ернст вивіз з монастиря перед його руйнацією – і цим зберіг для нащадків – унікальні портрети фундаторів монастиря, провів заміри та зробив фотографії монастирських будівель.

В 30-ті роки XX століття після будівництва Дніпрогесу виник план будівництва Дніпрогесу-II в районі Вишгорода. На меті була індустріалізація Київського Полісся.

У зв'язку з цим була створена експедиція, на яку покладалося вивчення всіх пам'яток історії і культури: археології, етнографії, мистецтва, палеонтології по берегах Дніпра від Вишгорода до Чорнобиля. Очолив експедицію Федір Козубовський, директор Інституту матеріальної культури. Начальником Вишгородського загону був призначений Таддей Мовчанівський.

Після сталінських репресій 1937 року залишилось небагато документів цієї експедиції. Один із них – щоденник Вишгородської експедиції Федора Козубовського за 1934 рік, що зберігається в архіві Інституту археології НАН України.

Спочатку експедиція прибула до Межигір'я, але зустріла поганий прийом у дирекції будинку відпочинку для письменників, який тут було створено у 1933 році. Тільки чотири дні прожили вчені в Межигір'ї, а потім переїхали до Вишгорода.

В Межигір'ї експедиція розташувалась у церкві св. Петра і Павла (її закрили для віруючих в 1925 році), де екскурсовод будинку відпочинку, колишній новопетрівський вчитель Іван Сидорович Марчук зібрав невеличкий музей. Експонатами були знахідки з Вишгородського городища.

Марчук супроводжував вчених в їх дослідженнях околиць Межигір'я. Козубовський записав у своєму щоденнику 12.07.1934 р.:

"Нами оглянуто коло самого будинку відпочинку його околиці:

I. Хутір на захід від будинку відпочинку, оточений з усіх боків ярмом і крутим схилом плато розміром до 2-х га. По краям плато і з сходу до нього валоподібні підвищення. На картопляному полі знаходили дуже багато фрагментів слов'янської кераміки XI–XIII століття, фрагменти орнаментованих виробів, пласта великокнязівської цегли, і поруч цегла, кахлі пізніших часів.

II. Виноградна гора – ті самі виробы, що і з урочища "Хутор".

III. Над берегом коло пристані в урвищі є печера. Печера ця служила давно ще як "затвор" для монахів Межигірського монастиря".

В щоденнику міститься схематичний план монастиря, на якому показані і урочище "Хутор", і оборонні споруди XVIII ст. на горі Виноградній, і печера на горі Пекарницькій.

29 червня 1934 року Козубовський пише в щоденнику: "На попередній нараді ухвалено взяти під захист і охорону увесь комплекс споруд Межигір'я, та в подальшому окремі ділянки його зробити заповідними".

На жаль, цього так і не відбулось. 13 квітня 1935 року Політбюро ЦК КПБУ ухвалило всю садибу Межигірського монастиря передати для будівництва урядових дач, а вже 22 березня цього ж року члени політбюро санкціонували виділення з державного бюджету 300 тис. крб. на руйнування церков і приміщень Межигір'я.

Не всі будівлі Межигірського монастиря були зруйновані під час будівництва урядових дач. Зберігся Спасо-Преображенський собор. Це стало відомо з архівних документів, що зберігаються в Державному архіві Київської області.

В 1947 році в переліку пам'яток архітектури Київської області, що охороняються державою під № 14 зазначено: "Межигорье, Киевский район

– Собор Преображенский, каменный, Республиканского значения, сооружен в 1690 г.". Документ підписано начальником обласного відділу в справах архітектури.

Існує постанова виконкому Київської обласної Ради депутатів трудящих № 192 від 8 лютого 1949 року "Про заходи до поліпшення охорони пам'ятників культури на території Київської області", де, згідно з постановою Ради Міністрів УРСР від 30 грудня 1948 р. за № 3076 приймаються заходи до поліпшення охорони пам'ятників культури і до цього додається перелік пам'яток архітектури Київської області, де під № 25 читаємо:

"Межигорье, Киевский район, Киевской области – Монастырь Преображенский. Усадьба и кирпичная церковь, дата сооружения 1637 г. [помилка]" [126].

Гордість козацького монастиря – величний мурований Спасо-Преображенський собор зберігся (хоча і без верхів) і під час нищення монастирських будівель 1935 року і під час Великої Вітчизняної війни.

За свідощами місцевого населення, руйнування собору слід віднести на кінець 1980-х років. Вказують, навіть місце на березі Дніпра, куди, в навмисно викопану траншею, звозили цеглу від стін зруйнованого храму.

17 років збирав свідоща людей, які бачили руйнування монастиря, завідуючий відділом рукописів ЦНБ АН УРСР Микола Петрович Візир.

Ще 10 років знадобилося для того, щоб переконати органи влади в необхідності проведення археологічних досліджень в Межигір'ї, на території тодішніх урядових дач.

Тоді на сторінках газет з'явилось багато статей, щодо можливості знаходження на території колишнього монастиря залишків бібліотеки Ярослава Мудрого. Підставою цього ствердження М. П. Візир вважав

а) легенди, про існування монастиря за часів Київської Русі;

б) фразу з листа патріарха Іоакима – "...в приращение к наследству Ярослава", якою він супроводив передані до монастиря книги;

в) спогади людей, що бачили якісь книжки при нищенні церковних приміщень і будівництві урядових дач в 1935 році.

Найімовірніше, залишків бібліотеки Ярослава Мудрого на території монастиря не було. В описах монастирського майна 1777 року, де були перелічені всі книги монастирської бібліотеки, немає згадки про книги, датовані раніше XVII ст. Крім стародруків, у монастирській бібліотеці були і рукописні фоліанти, але також XVII ст.

Проте легенда про існування Ярославової бібліотеки таки зробила добру справу.

На хвилі незалежності 1990 року було створено урядову комісію, на чолі якої стала М.А. Орлик – заступник Голови Ради Міністрів УРСР. Археологічні дослідження проводив Інститут археології НАН України, начальником експедиції був призначений Віктор Харламов [127].

Редакція тижневика "Андріївський узвіз" заснувала спеціальний "Межигірський фонд" для фінансової підтримки досліджень. Але все виявилось марним.

У зв'язку з закритим характером урядових дач експедиція мала обмежені можливості у виборі об'єктів досліджень – досліджували там, де дозволяли, а не там, де було необхідно. А потім експедиція і зовсім припинила існування у зв'язку зі змінами у складі уряду.

Не зважаючи на те, що дослідникам не було надано планів території монастиря XVIII–XIX ст., землерийних машин та геологічного обладнання – як планувалось при створенні експедиції – певні роботи були проведені.

З доповіді В.Харламова у науковому товаристві охорони пам'яток історії та культури в 1993 році дізнаємось:

"...в результаті археологічних робіт 1990 року була відкрита площа близько 500 м.кв. Виявлені рештки стін та фундаментів кам'яних монументальних споруд XVII–XX ст., а також залишки підземних ходів та

приміщень.... в 1992 році... вдалося знайти та локалізувати стародавнє кладовище".

Звіт про археологічні дослідження 1990 року малоінформативний і не містить планів місцевості, а звіт за 1992 рік відсутній.

Автору пощастило знайти одного з учасників експедиції 1990 року і нанести на сучасний план території урядових дач місця, де експедиція В. Харламова проводила розкопки.

Один з розкопів перерізав фундаменти корпусу обпалювальних печей фаянсової фабрики, і, можливо, частину льоху, ще монастирського. Залишків бібліотеки Ярослава Мудрого експедиція не знайшла.

Посилаючись на свідчення людей, що працювали у Межигір'ї в 1935 році і бачили в підвалах якісь рукописні книжки, можна зробити висновок, що В. Харламову дозволили проводити розкопки з північного боку території монастиря, а не там, де очевидці бачили підвал з книгами – біля ставка в південній частині монастирської садиби.

В. Харламов висловлював припущення, що "питання про знаходження книг давньоруського великокняжого періоду можна ще поставити під сумнів,..наявність книг пізнішого періоду базується на реальній основі". Книги, що могли залишитися на цій території, належали, вірогідно, бібліотеці жіночого Покровського монастиря, якому було передано Межигір'я у 1894 році.

Де в 1992 році В. Харламов зафіксував монастирський цвинтар, з'ясувати наразі не вдалося, звіту від 1992 року не лишилось. Відомо лише, що на початку ХХ століття на паперті Спасо-Преображенського собору можна було побачити старовинний надгробок – залишок запорізьких поховань, та біля храму – поховання останнього архімандрита Гавриїла Гуляницького.

У 2007 році, зважаючи на проведення на території колишнього монастиря активних будівельних робіт, директор Інституту археології НАН України, академік НАНУ Толочко П., директор Національної

бібліотеки ім. Вернадського, академік НАНУ Оніщенко О. і заступник директора з наукової роботи Інституту газу НАНУ, доктор фізико-математичних наук Жовтянський В. направили Президентові України Ющенку В.А. звернення з пропозицією створити умови для проведення археологічних досліджень з використанням сучасних електрофізичних методів. На жаль, звернення не принесло бажаного результату.

Сьогодні територія колишнього козацького Спасо-Преображенського монастиря являє собою унікальну пам'ятку історико-археологічного характеру.

Листи, про необхідність збереження залишків козацького монастиря, були направлені наприкінці 2004 року Голові Верховної Ради України В. Литвину, до Кабінету Міністрів України, до депутатів Верховної Ради України: В. Ющенку, Л. Танюку, П. Мовчану, В. Яворівському, Голові Українського товариства охорони пам'яток П. Толочку, Голові Українського комітету ІКОМОС ЮНЕСКО В. Абазову.

Листом була попереджена Вишгородська районна адміністрація. Необхідні матеріали були направлені до Державної служби з питань національної культурної спадщини.

В липні 2005 року відбулося засідання міжвідомчої комісії з питання історії Межигірського монастиря при Київській облдержадміністрації, де було вирішено провести комплексне археологічне дослідження території Межигір'я.

У листопаді 2007 року до президента України Віктора Ющенка звернулися директор Інституту археології НАН України П. Толочко, директор Національної бібліотеки України ім.Вернадського О. Оніщенко та заступник директора з наукової роботи Інституту газу НАН України В. Жовтянський з метою привернути увагу до проблеми загальнонаціональної ваги – обов'язкового проведення археологічних досліджень на території Межигір'я [128].

У січні 2008 року Міністерство культури і туризму України вважало за необхідне перед утворенням на території монастиря Національного заповідника здійснити комплексне дослідження його території із залученням провідних фахівців НАН України, визначити на їх основі перелік об'єктів для включення до складу заповідника, межі їх охоронних зон, режими використання земель.

Кабінет Міністрів України (лист за № 2862/3/1-08 від 07.02.2008) пропонував здійснити комплексне дослідження території колишнього Спасо-Преображенського монастиря в урочищі Межигір'я.

Однак Вишгородська районна адміністрація 12.12.2007 року надала дозвіл за № 7-25/3280 на передачу в оренду на 49 років земельної ділянки площею близько 130 га на території Новопетрівської сільської ради Вишгородського району товариству з обмеженою відповідальністю "Танталіт". Залишки колишнього Спасо-Преображенського монастиря в урочищі Межигір'я знаходяться саме на цій території.

Представник ТОВ "Танталіт" відмовився підписувати охоронний договір з органом охорони культурної спадщини Київської області, тому йому було відмовлено в отриманні погодження на передачу в оренду згаданої території. За неофіційною інформацією, таке погодження надала ТОВ "Танталіт" Державна служба з питань національної культурної спадщини.

Після відкриття території Межигір'я 22 лютого 2014 року територію монастиря відвідала комісія: О.В. Брежак (зав. відділу краєзнавства Київського обласного центру охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини управління культури і туризму Київської облдержадміністрації), Б.О. Моця (к.і.н, заст. начальника управління охорони нерухомої культурної спадщини Департаменту культурної спадщини та культурних цінностей Міністерства культури України – начальник відділу збереження та використання пам'яток та територій,

пов'язаних з охороною нерухомої культурної спадщини), В.Г. Івакін (к.і.н., старший науковий співробітник Інституту археології НАН України) [129].

Члени комісії засвідчили, що на сьогодні територія Спасо-Преображенського Межигірського монастиря є вільною від забудови.

В результаті археологічних розвідок 1924, 1934 і 1990-1993 рр. на території Межигір'я виявлено п'ять пам'яток археології:

- 1) Спасо-Преображенський Межигірський монастир XVI–XVIII ст.
- 2) Давні укріплення в ур. Пекарська гора, розташовувалися над монастирем. В двох місцях зафіксовано залишки валів, але продатувати їх спорудження не вдалось;
- 3) Поселення в ур. Хутір – тут зібрано фрагменти кераміки X–XIII ст.. Тут дослідники згадують укріплення, можливо – залишки напольного валу городища. Зв'язок давньоруського поселення з укріпленнями потребує уточнення, оскільки на поселенні виявлено і пізньосередньовічні матеріали;
- 4) Багатошарова пам'ятка в урочищі Виноградна гора, яка розташовувалась північніше монастиря. Знайдено фрагменти давньоруської та пізньосередньовічної кераміки. Зафіксовано багатокутне укріплення, котре дослідники вважали залишками батареї XVIII ст.;
- 5) Печерний комплекс Межигірської обителі.

27 лютого 2014 року комісія, складена з наукових співробітників Інституту археології НАН України (В. Івакін, В. Козюба, О. Чміль, Н. Хамайка, М. Квітницький) та Київського обласного центру охорони та наукових досліджень пам'яток культурної спадщини управління культури і туризму Київської облдержадміністрації (Ю.Толкачов) провела візуальне обстеження вищезначених пам'яток і зібрала численний підйомний археологічний матеріал.

Знайдені фрагменти керамічних виробів доби трипільської культури, давньоруської держави та пізньосередньовічного часу. Ці факти

підтверджують унікальну роль території Межигір'я для історії українського народу.

Необхідно провести попередні археологічні дослідження всіх вищенаведених пам'яток. За результатами проведених археологічних досліджень буде складено облікову документацію на нововиявлену пам'ятку історії та культури – залишки колишнього козацького Межигірського Спасо-Преображенського монастиря та пам'ятки різних часів Х-ХІХ ст., які знаходяться на Межигірських горах.

На базі вищезгаданих пам'яток вважається можливим створення філіалу Вишгородського історико-культурного заповідника – «Спасо-Преображенський Межигірський монастир».

Отже, відновлення Межигірського монастиря на сьогодні є достатньо актуальним та значущим. Це сприятиме не лише відродженню монашого життя в обителі, а й розвитку нових церковно-історичних досліджень та паломництв до одного із найдавніших монастирів України [Дод.Г.] .

ВИСНОВКИ

1. Межигірський монастир у XVII ст. зазнає апогею свого розквіту. Мало сказати, що тут із давніх-давен відбувалося істинне монастирське життя і самі монахи були істинними духівниками для навколишніх мешканців та прихожан. Межигірський Спас опікувався і тодішніми військовими – Запорізькими козаками, які тут отримували не лише тілесний, а й морально-духовний затишок. На монастирській території діяв шпиталь, де лікувалися та отримували зцілення козаки, поранені у боях та війнах. Не дивно, що після свого вилікування, вони щедро обдаровували монастир (свою духовну колиску) та братію цінними та щедрими дарами, здобутими у переможних боях.

Рівного Межигірському спасу у XVII ст. не було, оскільки він користувався підтримкою значної кількості населення України, а головне – війська, яке його захищало і водночас духовно окормлювалося від монастиря. Можемо припустити, що саме у Межигірському монастирі вперше вперше в Україні зародилося капеланство, яке духовною ниткою пов'язане із сучасними капеланами України, що слухають у зоні проведення Операції Об'єднаних Сил (колишньої АТО). І саме священослужителі ПЦУ (УПЦ) поряд із нашими воїнами є головною духовною рушійною силою у боротьбі за визволення України від московитського агресора.

2. Час правління Катерини II поставив крапку в існуванні Запорозької Січі, а, відповідно, і Межигірського монастиря. Після ліквідації Січі монастир втратив значну економічну підтримку.

На час його ліквідації на території монастиря було п'ять церков: дві кам'яні (соборна Спасо-Преображенська і надбрамна Петропавлівська) і три дерев'яні (Святого Духа, Благовіщенська, Миколаївська), житлові і

господарські будівлі, більша частина яких дерев'яні. У монастирі залишалась велика бібліотека, яка нараховувала 174 друкованих і 58 рукописних книг давньоукраїнською мовою, 114 латинською, 54 польською. Крім церковних книг, були видання XVII-XVIII ст. з географії, мінералогії, металургії, граматики та інші. У ризниці – дорогоцінні вклади і великої цінності святенницький одяг, у тому числі риза єпископа Ісаакія Борисковича (1623 р.), шита сріблом, і сакос із зображенням святих, також шитий сріблом. Тільки невелика частина межигірських святинь збереглася до нашого часу в музеях і архівах.

Після ліквідації монастиря в ньому планувалося відкрити притулок для поранених і скалічених офіцерів. Та доля розпорядилася інакше. У квітні 1787 року імператриця Катерина II зустрічала весну в Києві. За кілька днів до від'їзду вона захотіла відвідати мальовниче Межигір'я, звідки привозили їй джерельну воду, подивитися на монастирські будівлі, але напередодні призначеного дня монастир спалахнув. Вважається, що його підпалили самі ченці, щоб помститися Катерині за ліквідацію монастиря та переведення його до Таврії. Народна ж уява приписала пожежу Катерині II.

Цією пожежею завершилася багатовікова історія славетного монастиря. Хоч незабаром було відновлено дві кам'яні церкви, і з 1801 року велося вже богослужіння, Межигір'я не змогло повернути собі авторитету та влади тих часів, коли монастир називали Святою Межигірською лаврою. Вже на той час на цю одухотворену землю посягали багатії. Про це можна прочитати у замітці «Нечто о Межигорье» професора Михайла Максимовича, надрукованій 30 вересня 1864 року в «Киевских епархиальных ведомостях»: «Будучи на короткое время в Киеве, я слышал, что через несколько недель Межигорье будет продаваться с публичного торга... Но, нет! Межигорью не следует перейти ...в частную собственность всякого торгаша и промышленника; и мне сдается, что до того не допустят ни Печерская лавра, ни другие монастыри

киевские, со своим архипастырем; что они, общими силами, при содействии благотворительных мирян, возмогли бы оплатить Межигорье и открыть его по-прежнему для общежительства братского...».

3. Історія із дослідженням Межигірського Спаса сягає ще сивої давнини. Адаже вивченням його історії займалося багато істориків та науковців. Але головним завданням сучасності є виокремлення території Межигірського монастиря у спеціальну природо-охоронну територію і початок доархеологічних досліджень, щоб у майбутньому здійснити якісні археологічні рокопки. На даний момент науково-технічні засоби дозволяють провести сканування території Межигір'я, для проведення археологічного дослідження, аналогів якому у сучасній Україні ще не було. А надра Межигірської землі ховають дуже багато цікавого та незвіданого для церковно-історичної науки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні джерела

1. Біблія. – Київ: Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2004. – 1407 с.
2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського Національної академії наук України (далі ІР. НБУВ НАНУ). – Спр. 375/374 с.
3. ІР. НБУВ НАНУ. – Спр. 375/374 с.
4. ІР. НБУВ НАНУ. – Спр. ДА Леб 565 (Муз. 528). [Синодик № 2]
5. ІР. НБУВ НАНУ. – Спр. ДА Леб 565 (Муз. 528). [Синодик № 2]
6. ІР. НБУВ НАНУ. – Ф. 127, № 143 Лилеев Михаил Иванович / История создания земельных владений киевских монастырей / Заметки/ Автограф.
7. ІР. НБУВ НАНУ. – Ф. 160, № 500 Выпись из книг земских воеводства Киевского о дарственной Михаила Стручинского на сеножать и половину урочища Межигорскому монастырю. 1623 г. 2 лл. Копия.
8. ІР. НБУВ НАНУ. – Ф. 160, № 535 О завещании в пользу Межигорского монастыря подписанном епископом Луцким и Острожским Исакием Борисковичем. 1 марта 1631 г. Лл. без начала. Ориг.
9. ІР. НБУВ НАНУ. – Ф. 160, № 596 Указы Петра Могилы, Рафаила Заборовского по вопросам вероисповедания, устройства монастырей и др. 1735-1759 гг. Ориг., копии.

10. IP. НБУВ НАНУ. – Ф. 160, № 911 Послужные списки о настоятелях, настоятельницах, монахов и послушников девяти монастырей вне Киева. 1905 г.
11. IP. НБУВ НАНУ. – Ф. 175, № 38 /Титов Федор Иванович/ Алфавитная книга, содержащая списки монастырей и некоторые сведения о них. XIX в.
12. IP. НБУВ НАНУ. – Ф. 194, № 104 Описи архивных документов Киевских монастырей / Пустынно-Николаевского, Межигорского, Златоверхо-Михайловского, Фроловского/ кон. XVII-XVIII ст/ Копии. Текст неполный.
13. IP. НБУВ НАНУ. – Ф. 230, № 36 Дело о преподнесении церковных вещей и украшений в монастыри и церкви Киевской епархии Екатериной II, об отпуске в монастыри колоколов. 16 апреля 1787 г. – 10 сентября 1790 г. 26 л., 23 ед.
14. IP. НБУВ НАНУ. – Ф. 30. № 14 Ирмологион нотный / киевского, болгарского, и российского распева /. 1763 г. Переписан в Киево-Межигорском монастыре. Из собрания Киево-Софийского собора. Переплет – доски, обтянутые тисненой кожей. Гравюра с изображением Иоанна Дамаскина. Красочные орнаментированные заставки.
15. IP. НБУВ НАНУ. – Ф. X. № 10917 Румянцевская опись Ставропигиевского Киево-Межигорского монастыря и принадлежащих ему сел и деревень Вышгород, Новые Петровцы, Борки и Гута. 1766 г. Ориг. 115 лл.
16. IP. НБУВ НАНУ. – Ф. II. – Спр. 13960 – 14039. – Арк. 54

Енциклопедичні видання

17. Радянська енциклопедія історії України. Київ: Головна редакція УРЕ. 3-й том, 1971.

18. Межигір'я // Українська мала енциклопедія : 16 кн. : у 8 т. / проф. Є. Онацький. — Буенос-Айрес, 1960. — Т. 4, кн. VII : Літери Ле — Ме. — С. 947. — 1000 екз.
19. Энциклопедический словарь Брокгауза й Ефрона. т.36. -С-Пб. 1896. - с.481-958.
20. Энциклопедический словарь Брокгауза й Ефрона. т.36. -С-Пб. 1896. - с.481-958.

Дореволюційна періодика

21. Акты относящиеся к истории южной и западной россии, собранные и изданные археографическою комиссиею. Т. 3.: 1638-1657. – СПб.: В типографи П.А. Кулиша, 1861, – 604, 134, 22 с.
22. Андриевский А. А. По поводу восстановления Киево-Межигорского монастыря: несколько сведений из его истории. – КС, 1885 г., № 9
23. Аринсон Н. Строения Межигорской фабрики // Искусство. 1911. № 1-12. – С. 274-295.
24. Берлинский М. Известие о Межигорской церкви // Труды и летописи Общества истории и древностей российских. – москва, 1830. Ч. V. – Кн. 1. – С. 126-130.
25. Болсуновський К. Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края, вып. I, II, К., 1899, 1908.
26. Востоков А. Из прошлого города Киева. – КС, 1889 г., № 10
27. Гумовський М., Печатки польських королів, Краків, 1910.
28. Денисов Л. И. Православные монастыри российской империи. Полный список. – москва: Типография Гатцук, 1908. – С. 306.
29. Документ, относящийся к правам Киево-Межигорского монастыря на имения и земли, пожалованные польскими королями и Б.Хмельницким. – КГВ , 1870 г., № 126.

30. Жалованная грамота Межигорскому Преображенскому монастырю, на отчины и угодья 13 февраля 1688 года // Акты исторические, собранные и изданные археографическою комиссией. Т. 5: 167 6-1700. – СПб., 1842. – С. 291-294.
31. Жалованная грамота королевскому писарю Евтихию Высоцкому на монастыр Межыгорский и на городище Вышегород, с землею. 10 мая 1572 года // Акты относящиеся к истории южной и западной россии, собранные и изданные археографическою комиссией. Т. 1: 1361-1598. – СПб., 1863. – С. 187-188.
32. Закревский Н. Описание Киева. Т. 2. – м.: Типография В. Грачева и комп., 1868. – С. 455-500.
33. Записки киевского мещанина Божка Балыки о московской осаде 1612 г.: из летописного сборника Ильи Кощаковского. – КС, 1882 г., № 7, с. 97 – 105.
34. Зверинский В. В. Материалы для историко-топографического исследования о православных монастырях в российской империи. Т. 1: Преобразование старых и учреждение новых монастырей с 1764-95 по 1 июля 1890 год. – СПб. Типография В. Безобразова и комп., 1890. – С. 181-183.
35. Извлечение из всеподданнейшего отчета обер-прокурора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания. Ч. II. Монастыри, церкви и духовенство // Церковные ведомости. – 1889. – № 1. – С. 6.
36. Истомин М. П. Отчет о поездке в Межигорье и Киевское Полесье // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – Киев 1903. – Кн. 17. – 16-33.
37. Историческое сведение о бывшем Киево-Межигорском монастыре. – К.: Киево-Печерская типография, 1830. – 17 с.
38. Историческое сведение о бывшем ставропигальном Киево-Межигорском монастыре. – К.: тип. КПЛ, 1830 г. – 17 с.

39. К истории Межигорского монастыря // Киевские епархиальные ведомости. Киев, 1895. – № 8. – С. 344-350.
40. Киево-Межигорский (упразднённый в 1787 г.) монастырь. – КЕВ, 1863 г., № 23, с. 702 – ; № 24, с. 740
41. Киево-Межигорский монастырь (упраздненный в 1787 году) // Киевские епархиальные ведомости. Киев, 1863. – № 23. С. 702-715; Там само. – № 24. – С. 740-750.
42. Лихачев Н. П., Палеографическое значение бумажных водяных знаков, СПб., 1899.
43. Максимович М. Нечто о Межигорьи // Киевские епархиальные ведомости. Киев, 1864. – № 20. – С. 630-632.
44. Максимович М. Сказание о Межигорском монастыре // Киевские епархиальные ведомости. Киев, 1865. – № 6. – С. 221-235; Там само. – № 7. – С. 263-286.
45. Максимович М. Сказание о Межигорском монастыре. – К.: Типография Федорова, 1865. – 42 С.
46. Межигорская (Межигорье) фаянсовая фабрика // Географическо-статистический словарь российской империи / Сост. П. Сесенов. Т. III. – СПб.: Типография В. Безобразова, 1867. – С. 207.
47. Межигорская летопись // Сборник летописей, относящихся к истории Юго-Западной России. – К., 1888. – С. 96—100.
48. Межигорский монастырь прежде и теперь // Киевские епархиальные ведомости. Киев, 1895, – № 8. – С. 339-343.
49. Межигорский Преображенский монастырь, в Киевском уезде // Православные русские обители. Полное иллюстрированное описание всех православных русских монастырей российской империи и на Афоне. – СПб.: Типография П. Сойкина, 1910 – С. 593-594.
50. Межигорский бывший Ставропигиальный мужской монастырь // Словарь географический русского государства, отписывающий

- азбучным порядком. Часть 4-я. Отд. 1. – м.: Университетская типография, 1805. – С. 217.
51. Межыгорский Спасо-Преображенский мужской, 1 класса монастырь // Энциклопедический словарь // Издатели Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон. Т. XVII Малолетство-Мейшагола. – СПб, 1896. – С. 936-937.
52. О двух древних памятниках упраздненного Киево-Межыгорского монастыря // Киевские епархиальные ведомости. Киев, 1884. – № 6., ч. Неофициальная. – С. 261-270; // Киевские епархиальные ведомости. Киев, 1884. – № 7., ч. Неофициальная. – С. 302-312.
53. Паломник Киевский, или Путеводитель по монастырям и церквям киевским. – К.: Типография Киево-Печерской лавры, 1842. – С. 95-96.
54. Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов («Памятники»...) т. I, К., 1846; т. II, К., 1848; т. III, К., 1852; т. IV, К., 1898.
55. Патриаршая грамота Иверского монастыря архимандриту Дионисию, о принятии в число братьев Киево-Межигорского монастыря старца Иоаеима Савелова. Сентябрь. 1657 года // Акты относящиеся к истории южной и западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. Т. 4: 1645-1676. – СПб., 1842. – С. 251.
56. Петров Н. О двух древних помянниках упраздненного Киево-Межигорского монастыря // КЕВ. – 1884. – № 6. – С.261—270; № 7. – С.303—312.
57. Письмо к царю Киевского Межыгорского монастыря ігумена Варнавы Лебедева с просьбою о вспомоществовании 8 сентября 1663 года // Акты относящиеся к истории южной и западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. Т. 5: 1659-1665. – СПб., 1867. – С. 180-181.

58. Подробное и верное описание монастырей, находящихся в российской империи, расположенное по азбучному порядку... – м.: Типография Августа Семене, 1829. – С. 75-76.
59. Показание игумена Феодосия Васковского о положении киевских мещан до Богдана Хмельницкого // Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – С. 113 – 116.
60. Последние судьбы Киево-Межигорского монастыря // Киевские епархиальные ведомости. Киев, 1877. – № 21. – С. 565-573.
61. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – Киев: Типография Киево-Печерской лавры, 1864.
62. Похилевич Л. Уезды Киевский и Радомысльский статистические и исторические заметки. – К.: Типография А. Давыденко, 1887. – С. 6-9.
63. Размежевание земель Межигорского монастыря от киевских городских земель. КГВ 1870 г., № 101.
64. Ратшин А. Полное собрание исторических о всех бывших в древности и ныне существующих монастырях и примечательных церквях в России. – м.: Университетская типография, 1852. – С. 139-140.
65. Сборник летописей, относящихся к истории южной и западной России. – К.: ВКДА, 1888 г.
66. Сборник летописей, относящихся к истории южной и западной России. – К.: ВКДА, 1888 г.
67. Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К.: Типография Е.Я. Федорова, 1874. – С. 113, 133, 147; Там же Отдел III: Известия грамот и документов. – С. 20-160.
68. Стрижевский Н. Киево-Межигорский Спасо-Преображенский женский общежительный монастырь (его прошлое и настоящее). – К., 1899. – 32 с.

69. Стрижевский Н. Киево-Межигорский Спасо-Преображенский женский общежительный монастырь (его прошлое и настоящее). – К., 1899. – 32 с.
70. Указатель святыни и священных достопамятностей Киева – Киев: Типография Киево-Печерской лавры, 1885. – С. 212-215.
71. Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. Часть 1. – К.: Типография Министерства внутренних дел, 1852. – С. 481-482.
72. Царская жалованная грамота Киевскому Межигорскому монастырю, на железные рудники, села, земли и угодья. 19 апреля 1676 года // Акты исторические, собранные и изданные археографическою комиссией. Т. 5: 1676-1700. – СПб., 1842. – С. 3-5.
73. Шиманский Г. Некоторые сведения о Межигорском, бывшем Ставропигиальном монастыре // Киевские епархиальные ведомости. Киев, 1872. – № 13. – С. 298-311.

Сучасна періодика

74. Андрусенко Г. Козацькі могили в Межигір'ї // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей / Ред. кол. Телегін Д.Я., Бондаренко І.П., Заремба С.З., Івакін Г.Ю. та ін. – К., 2001. – Вип. 10. – С. 149—153.
75. Андрусенко Г. Козацькі могили в Межигір'ї // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей / Ред. кол. Телегін Д.Я., Бондаренко І.П., Заремба С.З., Івакін Г.Ю. та ін. – К., 2001. – Вип. 10. – С. 149—153.
76. Андрусенко Г. Межигірський Спас і українське козацтво. – НД, 1999 р., т. 8,
77. Анцишкін. І. Запорозька Січ і Межигірський монастир. – В кн.: Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2001. – Т. 6. – С. 109–117

78. Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. -К.: Дніпро, 1991. – 335с.
79. Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. -К.: Дніпро, 1991. – 335с.
80. Гайдай Л.І. (2000). Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях (від найдавніших часів до Хмельниччини): Навчальний посібник-коментар. Луцьк: Вежа. — 437 с. // стор. 277
81. Гераклитов А. А., Филиграни XVII века на бумаге рукописных и печатных документов русского происхождения, М., 1963.
82. Герасименко Н. До історії Межигор'я //УІЖ, № 12,1990, -с.90-99.
83. Герасименко Н. До історії Межигор'я //УІЖ, № 12,1990, -с.90-99.
84. Герасименко Н. Межигір'я: сторінки історії. К. 1995. 224 с.
85. Герасименко Н. О. До історії зв'язків Києво-Межигірського монастиря і Запорізької Січі. – Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України, К., 1991.
86. Герасименко Н. О. Межигір'я: сторінки історії. – Київська старовина, 1996, № 4, 5.
87. Герасименко Н.О. (2005). Історія Межигір'я. К.: Інститут історії України НАН України. — 288 с.
88. Герасименко Н.О. До історії зв'язків Києво-Межигірського монастиря і Запорізької Січі. — Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України, К., 1991, с. 345—346.
89. Герасименко Н.О. Київський Межигірський Спасо-Преображенський монастир // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наук. думка, 2007. — Т. 4 : Ка — Ком. — С. 259. — 528 с. : іл. — ISBN 978-966-00-0692-8.

90. Герасименко Н.О. Межигір'я: сторінки історії. — Київська старовина, 1996, № 4, 5.
91. До історії зв'язків Києво-Межигірського монастиря і Запорозької Січі // Розвиток істор. краєзнавства в контексті нац. і культур. відродження України. К., 1991
92. Документи Богдана Хмельницького, упорядники Крип'якевич І., Бутич І, К., 1961.
93. Ігор Анцишкін. Запорозька Січ і Межигірський монастир.— В кн.: Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів.— К., 2001.— Т. 6.— С. 109—117
94. Каманін І., Вітвицька О., Водяні знаки на папері українських документів XVI-XVII вв., К., 1923.
95. Каменцева К., Устюгов М., Русская сфрагистика и геральдика, М., 1963.
96. Клепиков С. А., Филиграни и штемпели на бумаге русского и иностранного производства XVII-XX века, М., 1959.
97. Кондратенко Д. Історія Межигірського монастиря у різні епохи. К. Київська Православна Богословська Академія (бібліотечний фонд. Не опублікована. 1999 р.
98. Крип'якевич І. П., З козацької сфрагістики. – Записки НТШ, 1917, т. 123-124.
99. Кузьмук О. Межигірська старовина: нариси з історії Києво-Межигірського в ім'я Преображення Господнього чоловічого монастиря в XVI—XVIII століттях / Кузьмук Олексій; Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК; Центр. держ. іст. архів України, м. Київ. — К., 2014. — 624 с.
100. Кузьмук О.С. Межигірський монастир і Запорозька Січ // КС. – 2003. – № 3. – С. 21 – 44.

101. Кузьмук О.С. Межигірський монастир і Запорозька Січ // КС. – 2003. – № 3. – С. 21 – 44.
102. Кузьмук О.С. Поменник Межигірського монастиря: спроба системного аналізу // Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури / Ред. Василій Уляновський – К.: Київський Національний університет ім. Тараса Шевченка, 2000. – Вип. 4. – С.80—100.
103. Кузьмук О.С. Поменник Межигірського монастиря: спроба системного аналізу // Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури / Ред. Василій Уляновський – К.: Київський Національний університет ім. Тараса Шевченка, 2000. – Вип. 4. – С.80—100.
104. Кузьмук О.С. Ставропігія Києво-Межигірського монастиря: спроба компаративного аналізу // Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви науки і культури культури / Ред. Василій Уляновський – К.: Київський Національний університет ім. Тараса Шевченка, 2003. – Вип. 5. – С. 165—191.
105. Маслов А. Тайна Межигорского монастыря 24 часа. № 3 1990. с.15
106. Маслов А. Тайна Межигорского монастыря 24 часа. № 3 1990. с.15
107. Мацюк О., Водяні знаки деяких українських папірень XVI – початку ХХ ст. – Науково-інформаційний бюлетень АУ УРСР, № 1, 1964.
108. Некрополь Межигірського монастиря // Охорона культурної спадщини Київської області. Проблеми, матеріали, дослідження. Збірка наукових праць. – К.: Академперіодика, 2006. – С. 193 – 200.
109. Некрополь Межигірського монастиря // Охорона культурної спадщини Київської області. Проблеми, матеріали, дослідження. Збірка наукових праць. – К.: Академперіодика, 2006. – С. 193 – 200.
110. Первое полное собрание законов Российской империи, т. I.16. Український археографічний збірник, т. I, К-, 1928.

111. Проценко Л. А. Історія Київського некрополя. – К., 1995. – 412 с. С. 202.
112. Проценко Л.А. Історія Київського некрополя. – К., 1995. – 412 с. С. 202.
113. Сергієнко Г. Православна віра і церква в духовній кудатурі запорожців // Історія України, № 16, 1998. -с.1-3.
114. Скальковський А. Історія Нової Січі. -Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678с.
115. Скальковський А. Історія Нової Січі. -Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678с.
116. Харламов В. Дослідження Межигірського козацького монастиря // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 77 – 79.
117. Харламов В. Дослідження Межигірського козацького монастиря // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 77 – 79.
118. Харламов В. Дослідження Межигірського козацького монастиря // Археол. дослідж. пам'яток укр. козацтва. К., 1993. Вип. 2.
119. Черепнин Л. В., Русская палеография, М., 1956.
120. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. т.2. -К.; Наукова думка, 1930. – 560с.
121. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. т.3.-К. Наукова думка, 1993. – 580с.
122. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. т.3.-К..'Наукова думка, 1993. – 580с.
123. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. т.І. - К.: 'Наукова думка, 1990. – 592с.
124. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. т.І. -К.: Наукова думка, 1990. – 592с.

125. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків.т.2.-К.;Наукова думка,1930. – 560с.
126. Яременко М. Біографічні реєстри чернецтва київських чоловічих неставропігійних монастирів 70-80-х рр. XVIII ст.: характеристика джерела та інформаційні можливості // Архіви України. – 2002. – № 1-3. – С. 153 – 173
127. Яременко М. Біографічні реєстри чернецтва київських чоловічих неставропігійних монастирів 70-80-х рр. XVIII ст.: характеристика джерела та інформаційні можливості // Архіви України. – 2002. – № 1-3. – С. 153 – 173.
128. Яременко М. Чернецтво київських чоловічих монастирів (1721-1740 рр.) : спроба колективного портрета // Київська старовина. – 2001. – № 6. – С. 42 – 66.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Арк. – аркуш.

Архім. – архімандрит.

Дод. – додаток.

Зв. – зворот.

Ігум. – ігумен

Імп. – імператор, імператриця.

ІР. НБУВ НАНУ – Інститут рукописів Національної бібліотеки
України імені В. І. Вернадського Національної академії наук України

К. – Київ

К. і. н. – кандидат історичних наук.

КДА – Київська Духовна Академія

КЕВ – Киевские епархиальные ведомости

Кін. – кінець.

КПБА – Київська Православна Богословська Академія

КС – Київська старовина

Пол. – половина

Поч. – початок.

С. – сторінка.

Св. – священний.

Св. – святий.

Свт. – святитель.

Спр. – справа.

Ст. – століття (однина).

Стт. – століття (множина)

ЦДАК України – Центральний державний історичний архів України
в м. Києві.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Археологія – (грец. Αρχαιος – стародавній, λογος – слово)— наука, що вивчає історію людства за матеріальними залишками діяльності людей.

Архиєрей – (від дав.-гр. ἀρχι – «старший», «головний» та дав.-гр. ἱερεύς «жрець»); грецька приставка «архі-» до слова ієрей служить для позначення вищих посад у церковній ієрархії, наприклад:, архієпископ, архідиякон, архімандрит тощо.

Архімандрит (грец. αρχιμανδρίτης від αρχι, «головний, старший» та μάνδρα, «загін, кошара, огорожа»; у значенні «монастир») – титул управителів великих чоловічих монастирів, ректорів духовних семінарій чи академій, керівників духовних місій та монаших чинів.

Унія Берестейська (Берестейська церковна унія 1596 р.) – (пол. *Unia brzeska*, біл. *Берасьцэјская унія*) – церковна угода, підписана у 1596 р, згідно з якою більшість ієрархів Київської митрополії вийшли з-під канонічної підлеглості Константинопольському патріархату та приєднались до Римо-Католицької церкви.

Велике князівство Литовське (лат: Magnus Ducatus Lithuaniae, скорочено **ВКЛ**), – монархічна держава у Східній Європі середньовіччя і нового часу. Існувала в 1236–1795 рр.

Вишгород – місто в Україні, адміністративний центр Вишгородського району Київської області. Розташоване на правому березі Дніпра. Північне передмістя Києва.

Воєвода – («той, хто веде воїв») – у Середньовіччі й новому часі воєначальник, голова військового загону, командир дружини або з'єднання.

Гетьманщина або **Військо Запорозьке** – українська козацька держава на території Наддніпрянщини, Сіверщини, Полісся та Східного Поділля.

Гора Хоривиця – одна з трьох історичних гір, на яких було засновано Київ; на ній спорудив городище Хорив.

Грамота – офіційний письмовий акт правового значення, документ, що свідчить або встановлює будь який державний акт.

Граф (заст. *gran*; від нім. *Graf*; лат. *comes* (букв.: «супутник»), фр. *comte*; англ. *earl* або *count*) – в Ранньому Середньовіччі в Західній Європі королівська посадова особа.

Губернатор (англ. *governor*) – офіційний представник влади, голова місцевого підлеглого уряду колонії, штату, території тощо.

Дзвіниця – мурована (рідше дерев'яна), переважно культова, споруда із дзвонами.

Диякон (грец. Διάκονος – «служитель») – клірик в християнстві, духовна особа.

Духовенство – релігійні провідники, виконавці релігійних обрядів, служб, практик тощо.

Євангеліє (від грец. Εὐαγγέλιον – добра новина) – ранньохристиянські твори, що оповідають про земне життя засновника християнства Ісуса Христа.

Єпископ (грец. ἐπίσκοπος – «наглядач») – найвищий керівник церковного життя кожної єпархії у більшості християнських церков.

Замок Київський – наймогутніша фортеця Подніпров'я у XIV – першій половині XVI ст.

Ігумен (грец. ἡγούμενος – «той, що веде, йде попереду») – у церквах східного обряду настоятель монастиря, голова Духовного собору («собору старців») — керівного органу у великих чоловічих монастирях.

Ієреї (дав.-гр. ἱερεὺς «жрець») – офіційна назва пресвітера у Православ'ї.

Ієродиякон від (грец. ієро – священний та διάκονος – служитель), давньоруське «чорний диякон» – православний чернець у сані диякона.

Геромонах (грец. Ἱερομόναχος) – монах, чернець, що має сан пресвітера.

Імперія Османська – ісламська монархічна держава турецької династії Османів, що існувала у 1299–1923 рр.

Інок (інокія) – давньоруська назва ченця, монаха.

Літопис Іпатіївський – руське літописне зведення 1420-х років.

Каділо, кадильниця – металева посудина на довгих ланцюжках із прорізною накривкою для обкурювання пахощами простору, предметів і людей під час відправи християнського богослужіння.

Каплиця – невелика молитовна будівля або храм без вівтаря.

Кафедра – у првославній церкві почесне місце єпископа, також символ єпископської влади.

Кіш – у Київській Русі в XI–XIII ст. і Давній Україні в XIV–XVIII ст. – військовий табір, обоз.

Кіш Запорозької Січі – центральний орган управління в Запорозькій Січі, що відав адміністративними, військовими, фінансовими, судовими та іншими справами.

Князі литовські (ст. укр. великій князь Литовській) – офіційний титул правителів Великого князівства Литовського у XIV–XVIII ст.

Князі Острозькі – український князівський рід XIV – початку XVII століть.

Козакі – члени самоврядних чоловічих військових, згодом і територіальних громад, спільнота людей Подніпров'я, на теренах «Дикого поля».

Консисторія – установа з церковно-адміністративними й судовими функціями при архієреї з управління єпархією/

Король Польщі – титул, що вживався для ознаменування правителів Королівства Польського, а згодом Речі Посполитої.

Ктитор – особа, на кошти якої збудовано або заново убрано (іконами, фресками) православний храм чи монастир/

Літопис Межигірський – український монастирський літопис XVII ст.

Мітра (грец. Μίτρα – «пов'язка на голову», «тюрбан») – богослужбовий головний убір єпископа та ієреїв, нагороджених архієреєм за особливі заслуги перед церквою.

Митрополіт (грец. Μητροπολίτης – «той, хто з митрополії») – другий після патріарха титул єпископа у православній церкві (в грецькій традиції третій після патріарха та архієпископа), головує в Митрополії, також очолює автокефальні або автономні церкви.

Митрополія – область, що перебуває в канонічній владі митрополита.

Митрополія Київська – церковна провінція Константинопольського Патріархату з центром у місті Київ, що утворилася у 988 році в результаті хрещення Русі Володимиром Святославичем.

Мінея «Четія Мінея», (від грец. Μηνιαῖος – «місячний» і давньоруськ. *Четьє* – «читання»; «Щомісячні читання») – церковно-релігійні збірники, в яких «життя святих», перекази та повчання розміщені по днях кожного місяця, відповідно до дати вшанування церквою того чи іншого святого.

Монастир (грец. Μοναστήριον – «відлюдне житло», «обитель») – релігійна громада ченців або черниць, що володіє належними їм землями та капіталами, і становить релігійно-господарську організацію.

Монастир братський (Києво-Братський Богоявленський монастир) – колишній православний чоловічий монастир на Київському Подолі, аснований у 1615 р.

Монастир Межигірський – православний (первісно чоловічий, згодом жіночий) монастир, який з перервами існував від часів древньої Києво-Руської Держави до 1935 року в місцевості Межигір'я.

Монастир Софійський – чоловічий монастир, що існував у XVII-XVIII ст. при Софійському соборі.

Настоятель – голова храму або монастиря.

Некрополь (грецькою «некрополь» означає «місто мертвих») – великі міські цвинтарі, зокрема, такі, де було поховано багато видатних людей.

Нумізматика (від лат. *numisma*, грец. *Nómisma* – монета) – історична дисципліна, що вивчає монети, гроші та медалі як джерело історичних, економічних, політичних і культурних знань, а також історію грошового обігу та монетного виробництва, процеси фальшування монет та банкнот.

Паламар – церковнослужитель православної церкви, який дзвонить у дзвони, співає на криласі і допомагає при богослужінні.

Парафія (грец. *παροικία*, *paroikia*, лат. *paroecia*, «церковна громада») – у християнстві церковно-адміністративна організація найнижчого рівня в межах однієї єпархії.

Патріарх Константинопольський (грец. *Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως*) – титул предстоятеля Константинопольської Православної Церкви.

Півовці – тюркський народ пізнього середньовіччя.

Послушник – особа, що готується до прийняття чернецтва.

Право Магдебурзьке – одна з найпоширеніших правових систем міського самоврядування в Центральній Європі у часи Середньовіччя.

Православна церква України (ПЦУ) – автокефальна православна церква на території України, п'ятнадцята в диптиху.

Проповідь (грец. *Ομιλία*) – християнська церковна настанова, завданням якої є розповісти і розтлумачити слухачам вчення Ісуса Христа.

Революція 1648-1676 рр. (Національна революція) – породжений українськими реаліями раннього Нового часу складний політичний процес, що під гаслами захисту православ'я, прав і свобод Війська Запорозького й народу України поєднував у собі боротьбу за національне визволення, масовий соціальний протест і збройні форми громадянського протистояння

та супроводжувався кардинальними змінами всіх сфер і рівнів життєдіяльності суспільства.

Різниця – приміщення біля вівтарної частини храму, призначене для зберігання облачення.

Синод (від грец. Σύνοδος «сход, збори, зустріч, зібрання, нарада») – певний ступінь внутрішньої свободи управління церковної організації, найвища колегіальна церковна установа для вирішення важливіших справ під головуванням ієрарха вселенської, помісної, автономної чи автокефальної Церкви.

Синодик – специфічна категорія церковної літератури, де міститься запис імен живих та спочилих християн для молитовного поминання.

Січ Запорізька – укріплений осередок нереєстрового Війська Запорозького Низового другої половини XVI – кінця XVIII ст., що був розташований за порогами Дніпра.

Січ Чортомлицька (також *Стара Січ*) – Запорізька Січ заснована козаками на чолі з кошовим отаманом Федіром Лютаєм влітку 1652 р. на правому березі Чортомлика – рукава Дніпра. Проіснувала до 25 травня 1709 року.

Скит (від грец. σκήτες) – відокремлене поселення для ченців, що бажають вести суворіше, ніж у монастирі, життя.

Собор – найвища церковна законотворча установа на території тієї чи іншої юрисдикції.

Ставропігія (від грец. «ставрос» і «пігійон» – поставлення хреста) – автономна православна церковна одиниця (парафія, монастир, братство), яка підлягає юрисдикції не місцевому ієрархові, а безпосередньо патріархові автокефальної церкви.

Старшина козацька – військовий та адміністративний керівний орган Запорізької Січі, реєстрового козацтва, Гетьманщини, а також Слобідської України.

Статут Великого князівства Литовського – основний кодекс права Великого князівства Литовського, Руського, Жемайтійського. Видавався у трьох основних редакціях 1529, 1566 і 1588 рр.

Унія Люблінська (1569 р.) – угода про об'єднання Королівства Польського та Великого князівства Литовського в єдину федеративну державу – Річ Посполиту.

Устав, Типик, також типікон' (грец. Τυπικόν від τύπος – «зразок», «устав») – книга зразків, збірник церковних приписів (рубрик), як відправляти поодинокі нічноднівні богослуження у тому чи іншому випадку.

Хан – титул феодальних правителів у багатьох країнах Сходу.

Чашник (від «чаша») – представник вищої князівської адміністрації у Київській Русі.

Шляхта – привілейований стан у суспільствах доби середньовіччя та нового часу, у ширшому розумінні – військово-службова знать або ж родова аристократія.

ДОДАТКИ

Додаток А.

Межигірський літопис (1608 — 1700)

Року 1608 месеца Юля 18 дня, при державѣ великого короля Жикгимонта, а при воеводѣ Кіевскомъ, князи Острозскомъ Василю Константиновичу, зъ допущеня Божого кгромъ запалилъ замокъ Кіевский подъ часъ вечерни и заразъ весь згорѣвъ и людей щось погорѣло на день святыхъ мученикъ: Емеліана (ІакинѠа и Памвы).

Року 1612 Декаврія 7 дня Путивль взяли.

Року 1619 Ноемврія 14 дня трясеня землѣ было въ день, въ недѣлю, съ полудня.

Року 1624 была битва ляхомъ съ козаками, которая прозывается Круковщина, за Черкасами; въ тотъ часъ Лаць и Черкасы спалилъ и сплюндроваль.

Року 1626 месеца Мая отецъ Борецкий, митрополитъ Кіевский выкопаль колодезь противъ воротъ монастырскихъ святого Михаила Златоверхого.

Року 1627 Октоврія 7 церковь Воскресенія Христова въ Переяславлю посвящено за православного митрополита Кіевского, Іова Борецкого.

Року 1628 зъ Шинкгирѣмъ, царемъ татарскимъ, козаки примирили и на Запорожю кочоваль Шинкгирѣй изъ татары своими, а другихъ татаръ послалъ у Вишневецчину, на лежу, которые мели лежу у Лубняхъ, въ Пирятинѣ, въ Прилуцѣ, въ Лохвицѣ и въ Варвѣ, а по иныхъ мѣстечкахъ

и селахъ всѣхъ стацѣю брали, якъ сами хотѣли и отишли знову тамже на Запороже въ року 1629.

Року 1633 Юля 28 подѣ Переяславлемъ у Капитановомъ Гаю дожчь былъ у ночи квалтовный, же и птаковъ галиць потонуло до килка сотъ.
/96/

Тогожь року и его милость панъ гетманъ Конецполский подѣ Переяславлемъ зъ войскомъ былъ.

Року 1634 отецъ митрополить Кіевский, Петръ Могила, за помочю Божією опановавши столицу митрополию Кіевскую, то есть цервовъ святой Софіи и оправиль еѣ ведлугъ можности своеи и келіи поставиль, а nejlepšíей, же и колодязь для воды выкопаль; добре всему народу выгодиль.

Року 1636 была битва Ляхомъ съ козаками подѣ Кумейками, у Сахнова Мосту и у Мошнахъ; тамже козаки не вытрвали, уступили и за Черкасы пошли до Боровицы, а панъ гетманъ за ними въ тропы. Миколай Потоцкій, гетманъ полный тамже у Боровицы взялъ Павлюка и Томиленка приводцовъ.

Въ томъ-же року розстрелянь былъ отъ запорожцовъ гетманъ Сава Москаль и Оношковичъ писарь.

Року 1637 знову войну поднесли козаки противъ коронѣ полской, на ймя; Яцко Остриинь, Скидань, которыи подѣ Говтвою битву учинили и подѣ Лубнями, а князь Вышневецкий Еремѣяшъ, зъ войскомъ своимъ пришедши подѣ Лубнѣ въ свои маетности, зъ ними битву учиниль, а они изъ обозу утекли, а ксіонже Еремѣяшъ Вышневецкий погналь за ними въ тропы и осадиль ихъ въ мѣсцѣ тѣсномъ подѣ Старцемъ, близко Днепра, нижей Жовнина; а Яцко Остриинь, поднявши козаковъ килка сотъ,

передался цару Московскому, а царь Московский, принявши его, осадилъ тымижъ козаками слободу на рѣцѣ Донцу, котрую прозвано Чугуевъ; а которыи ся остави на Старцу, гетманъ Миколай Потоцкий, гетманъ полный всѣхъ подъ свой реиментъ взялъ и полковники ляхи надъ каждымъ полкомъ поставилъ.

Року 1640 татаре были подъ Переяславлемъ, пришли отъ Корсуня и стацію у Воронковѣ, то есть хлѣба и всякой харчи брали.

Року 1645 месеца Юля 28 дня саранча великая ишла мимо Переяславль и очереть поѣла, и березя, и овесь на нивахъ, и иншихъ шкодъ много въ полю починила. /97/

Року 1647 месеца Іануарія 1 дня въ ноци преставися преосвященный архіепископъ, митрополитъ Кіевский, Галицкий и всея Россіи, ексарха святого апостолского ѳрону Константинопольского Петръ Могила; и проважено тѣло его съ Печерского монастыра до святой Софіи, до церкви катедральной митрополитанской Кіевской для небезпеченства отъ новыхъ іеретиковъ, то есть отъ лжехристіянъ, мерзеньхъ унѣятовъ, жебы столечной церкви святой Софіи не отрымали, за росказанемъ и порадомъ ясневельможного пана Киселя, каштеляна и воеводы Кіевского; и стояло тѣло его преосвященное у святой Софіи часъ немалый, зачимъ епископове, архимандритове и игуменове, такъ тежъ и священници благочестивии на той презацный погребъ зобралися; и былъ тотъ погребъ ажъ на 40 мученикъ, марта 9 дня у великий постъ, на другой недели святого поста во второкъ; и проважено тѣло его изъ святой Софіи до монастыра Печерского на службу Божую зъ великимъ соборомъ народу христіянского, и, отправивши звычайную церемонію и велце знатную надъ тѣломъ, положили въ церкви великой Успенія пресвятой Богородицы Печерской, на лѣвой сторонѣ, за лѣвымъ крилосомъ, въ склепѣ, въ

землѢ.

Року 1648 повсталъ Богданъ Хмельницкий, гетманъ запорожский и всеѢ Украины козацкій войною на ляхи; совокупившись съ татарами и выгналъ ляховъ зо всеи Украины; тогожъ року мая 8 побилъ ляховъ барзо много на Жовтой водѢ: комисара взято въ Орду; тогожъ месеца 17 дня Потоцкого, гетмана полного съ Калиновскимъ подѢ Корсунемъ и весь обозъ лядский Хмельницкий зѢ ордою збивъ и всѢхъ ляховъ въ Орду въ неволю погнавъ, и иншихъ пановъ и воеводѢ тамже звоевавъ.

Тогожъ року зобралися ляхи подѢ Пилявою и тамъ ихъ Хмельницкий поразилъ.

Року 1649 князь Вишневецкий ишолъ противъ войска козацкого и козаки, поспѢшившись, князя у Збаражи облегли, и тамъ ихъ голодомъ морилы, такъ, же и шапки своѢ едали; знову послышавши козаки, ижъ кроль Янъ Казимеръ идетъ зѢ великою поту-/98/гою, пошли противъ его, и тамъ великую битву учинили и кроля Казимера мало не взяли, ажъ на миръ сталъ кроль волати; и то было въ мѢстѢ ЗборовѢ и учинили миръ зѢ королемъ.

Року 1651 князь Радивиль до Киева пришовъ и мѢсто Кіевъ спалилъ, потымъ отъ страху козацкого и самъ мусѢвъ уступити и до БѢлой церкви ледво умкнулъ при митрополитѢ КосовѢ.

Року 1652 моръ былъ великій по всей Малой Росии, УкраинѢ, и Полци, и ЛитвѢ.

Року 1654 месеца Іануарія 6 дня гетманъ Богданъ Хмельницкий зѢ войскомъ запорожскимъ и вся Украина поддалася цару московскому, АлексѢю Михайловичу.

Тогожь року Москва въ Кіевъ увошла въ великий постъ.

Тогожь року месеца Августа 2 дня въ середу о полуднѣ слонце затмилося страшно; было всѣмъ въ барзо великомъ подивеню.

Року 1657 Богданъ Хмельницкій гетманъ умеръ въ Чигринѣ.

Року 1658 Выговского Данилка подѣ Кіевомъ на горѣ Шкавицѣ Москва разбила и Кіевъ воевода Шереметь спаливъ.

Року 1660 ляхи зъ ордою и Юрасъ Хмельницкій зъ козаками подѣ Чудновомъ Шеремета и весь таборъ московский разбили и въ Орду погнали.

Року 1663 месеца Ноемврія 14 преставился Варнава Лебедевичъ, ігумень Межигорский, человѣкъ чесный и побожный, общого житія не оспаній ревнитель; былъ погребень Інокентіемъ Кгизелемъ, архимандритомъ почерскимъ и всѣмъ духовенствомъ Кіевскимъ въ монастыру Межигорскомъ, въ церкви великой, Ноеврія 30.

Року 1664 кроль Янъ Казимеръ зъ ляхами и зъ ордою на Заднѣпре ходилъ, але ничего не справиль.

Року 1665 монастырь Межигорский згорѣвъ Іюня 25.

Року 1668 гетманъ Бруховецкий цару московскому змѣнилъ и Москву по городамъ казалъ бити.

Року 1671 гетманъ Петро Дорошенко зо всею Україною поддался цару турецкому./99/

Року 1672 месеца Августа 18 дня царь турецкій Каменецъ-подольскъ взялъ.

Року 1677 турчинъ Чигиринъ взялъ и Украину спустошилъ.

Року 1681 преставился благочестивый царь Московский Федоръ Алексѣевичъ, зѣло милостивый благодѣтель духовному чину и всѣмъ церквамъ и монастыремъ, ядомъ смертнымъ напоень.

Року 1687 за указомъ царскимъ Иванъ Самойловичъ, поповичъ, ходилъ съ бояриномъ Галициномъ воевати Крыму татарского, але, ничего не справивши, вернулись, и за тое оба въ силку посланы.

Року 1690 саранча великая ишла черезъ цѣлый мѣсяць Августъ, болшь нижъ на сто миль вширь, а взялася, якъ повѣдають, отъ востока, зъ моря Хвалинскаго, а иные повѣдають, же зъ лѣсовъ Сибѣрскихъ и отъ Синеи орды; и ишла ажъ до Полци и до землѣ Венкгерской, где уже подь часъ осени отъ зимнихъ дожчовъ и вѣтровъ ледве погинула и барзо много шкодила въ полю, въ недозрѣлой пашнѣ.

Року 1690 преставися на Москвѣ свѣтлѣйший патріарха московский киръ Іоакимъ; 16 лѣтъ на престолѣ сѣдѣлъ.

Року 1696 Іоанъ Мазепа, гетманъ войскъ Ихъ Царского Пресвѣтлого Величества Запорозскихъ обоихъ сторонъ Днѣпра, зъ козаками и князь и бояринъ великий Борисъ Петровичъ Шереметевъ зъ Москвою Кезикермень и прочи чотыри городки турецкии взяли и розорили; турковъ и татаръ, тамъ будучихъ, въ неволю побрали, а войско свое козацкое и московское тамъ, въ тыхъ городахъ посадили.

Року 1696 благочестивый царь и великій князь Петръ Алексѣевичъ зъ войскомъ своимъ московскимъ и съ козаками Озовъ, городъ славный турецкій, взялъ; тамъ былъ гетманъ наказный козацкий Лизогубъ, который того доказаль.

Року 1700 Октоврія 16 преставился на Москвѣ святѣйшій кирь
Адріань, архієпископъ московскій и всѣхъ сѣверныхъ странъ патріархъ;
10 лѣтъ и 7 мѣсець на престолѣ сѣдѣль. /100/

Додаток Б.

Києво-Межигірський Спасо-Преображенський (головний козацький військовий) монастир. Історична-хронологічна довідка

Межигір'я — скарбниця української історії, культури та один з центрів нашої духовності. Це легенди, сторінки життя і творчості багатьох славетних людей України.

Засновниками Києво-Межигірського Спасо-Преображенського монастиря вважаються грецькі монахи що припливли на дніпровські кручі у ІХ столітті. Спочатку вони мешкали у печерах, а згодом, збудували храм у мальовничому урочищі між горами над Дніпром.

З середини Х століття Вишгородський замок, що розташовувався у 4-х км від Межигір'я, був улюбленою резиденцією давньоруських князів: княгині Ольги, князів Святослава, Володимира-Христителя і просвітителя України-Русі Ярослава Мудрого, який, до речі, помер у Вишгороді в 1054 році.

Працюючи у Вишгороді над зведенням законів Київської держави — Руською Правдою — Ярослав, за однією з наукових версій, перевіз туди частину своєї знаменитої бібліотеки, а по його смерті бібліотеку передали до найближчого, тобто, Межигірського монастиря.

У 1151 році Володимиро-Суздальський князь Андрій Боголюбський під час походу на Київ зупинився у Межигір'ї і звідти вів облогу Вишгородського замку. На знак своєї перемоги князь поставив тут кам'яну церкву Білого Спаса на місці старої дерев'яної.

Монголо-татарська навала у 1240 році знищує монастир, а разом з ним зникає і бібліотека. Ченці втікають й ще довгий час змушені переховуватись в лісах та печерах. До сьогодні не вдалось спростувати

версію, що ця перша на Русі бібліотека схована (чи засипана) у монастирських підземеллях.

Відроджений був монастир тільки на початку XVI століття. У 1523 році його відродило українське духовенство, отримавши на це дозвіл польського короля Сигізмунда. До 1555 року були споруджені храми Св. Спаса, Св. Миколая, Св. Апостолів Петра і Павла — про що свідчить запис у напристольному Євангеліє, яке подарував монастирю киянин Андрій Полозов у 1600 році.

З 1523 по 1571 роки монастир мав самостійність, поки польський король Сигізмунд II — Август не ліквідував її своїм наказом. Але через п'ять років перший ктитор монастиря Стефан Баторій повернув ненадовго монастирю колишні права.

У 1592 році під час повстання під проводом Криштофа Косинського грабується церква і майно монастиря.

Кінець XV — початок XVII століття — часи складання української нації з її новим виразником у особі козацтва. Монастир стає ідейно-духовною твердинею, на яку опирається вся життєва сила народу.

Люблінська, Берестейська унії розкололи ідеологічні віросповідні засади єдиної Української церкви. Тільки монастирі за допомогою козаків чинили організований опір уніатам, перешкоджаючи їх намірам захопити останні осередки українського православ'я.

З 1630 року Межигір'я існує як монастир запорізького козацтва — вперше це згадується за львівським літописом, — як шпиталь для старих та скалічених воїнів.

Київський митрополит Петро Могила ставить за взірець ченців Межигір'я та їх суворе дотримання статуту. На той час кількість монахів становила близько 150 чоловік.

Сюди ж приїхав усамітнитись і доживати свого віку фастівський полковник, що сидів у Білій Церкві — Семен Палій. Вихованець Київської

академії, знавець кількох іноземних мов, воїн, державний діяч, дипломат помер у 1709 році й похований у Межигір'ї.

Монастир був духовною опорою українського народу у визвольному русі середини XVII століття, тому не випадково Межигір'ям опікувався Б. Хмельницький. Гетьманськими універсалами (1651-1656 рр.), віддавши монастирю навколишні села (Чернен, Мощун, Петрівці, Вишгород, великі земельні угіддя Чернігівщини) Хмельницький зміцнив монастир.

З 1630 років — час процвітання монастиря, отримання величезних пожертвувань, земельних угідь. Серед благодійників: єпископ Луцький і Острозький Ісаїй Борискевич, митрополит Київський Іова Борецький.

Межигір'я суперничає багатством та могутністю з Києво-Печерською Лаврою.

З 1691 року визнають свою залежність від Межигір'я Січові монастирі Миколаївський, Самарський, Лебедівський та Львівський. Імператорським указом підтверджено, що монастир є начальником над запорізькими церквами», призначає священників для всіх церков на Січі, та сіл, що до неї належали.

У 1674 — 1690 рр. коштом Московського патріарха Іоакима збудовано новий кам'яний Спаський собор замість старого, змальованого голландським мандрівником А. Ван-Вестерфельдом у 1654 році.

Серед ктиторів обителі другої половини XVII століття — Орина Сомкова (дружина гетьмана Якіма Сомка), гетьман Правобережної України Євстафій Гоголь (похований у монастирі у 1679 році), Іван Мазепа.

За однією з легенд послушником монастиря був і Максим Залізняк, за іншою — саме він разом з повстанцями розграбував монастир.

На 1703 рік припадає занепад монастиря (втрата права ставропігії). Це збігається з періодом втрати Україною залишків автономії.

Після того, як Петро I придушив рух повсталих запорожців, очолюваних гетьманом Мазепою та кошовим Гордієнко, і в 1709 —

ліквідував Січ, Межигірський монастир втрачає найбільшого свого фундатора.

Страшна пожежа 1717 року вмить руйнує Спасо-Межигірський монастир, а в 1718 — палає Києво-Печерська Лавра. Та якщо відбудовувалась на кошти расійського царя, то козацький монастир відродився лише в 30 роки XVIII століття коштом козацтва.

У 1734 році Запорізька Січ зову визнає зверхність Межигірського Спаса. З 1772-74 рр. на пожертвування кошового отамана Петра Калнишевського будується кам'яна брама та дзвінниця Петропавлівської церкви за участю архітектора І. Григорович-Борецького.

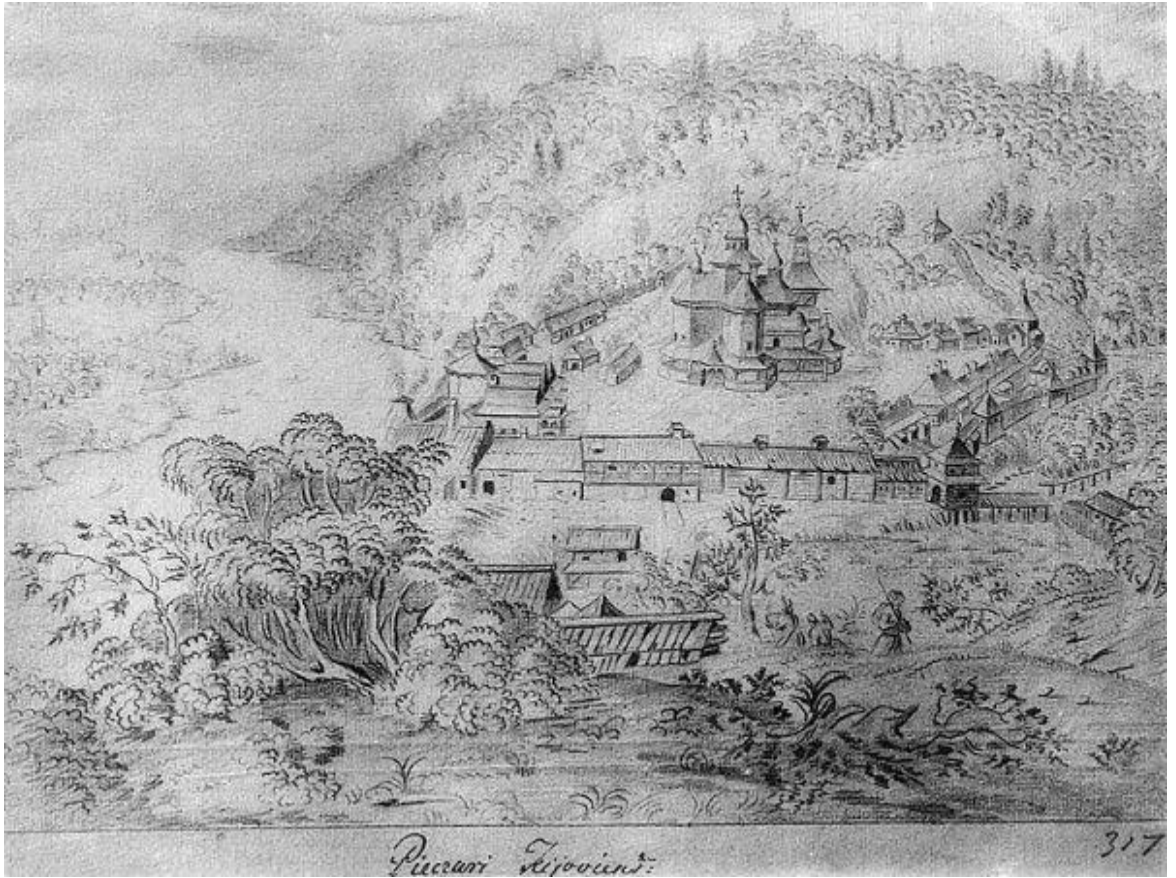
На 1734-1778 роки припадає останній етап українського автономізму, коли ще монастир залишався твердинею української культури. Закінчився цей етап секуляризацією церковного майна.

10 квітня 1786 року указом Катерини II було ліквідовано Спасо-Межигірський монастир, який мали перевести в Таврію, а на цьому місці розмістити військовий лазарет.

Багатство, різницю та іконостас перевезли до Олександро-Невської церкви у Петербурзі. Монастир ліквідували разом із скасуванням гетьманату, полкового адміністративного поділу. На Україні впроваджували російське кріпосне право для селянства.

Згодом, до цього святого місця приїздив вклонитись Т.Г. Шевченко, присвячуючи йому віршовані рядки у поемі «Гайдамаки». Для України ж монастир був і лишається символом національної слави і нескореності.

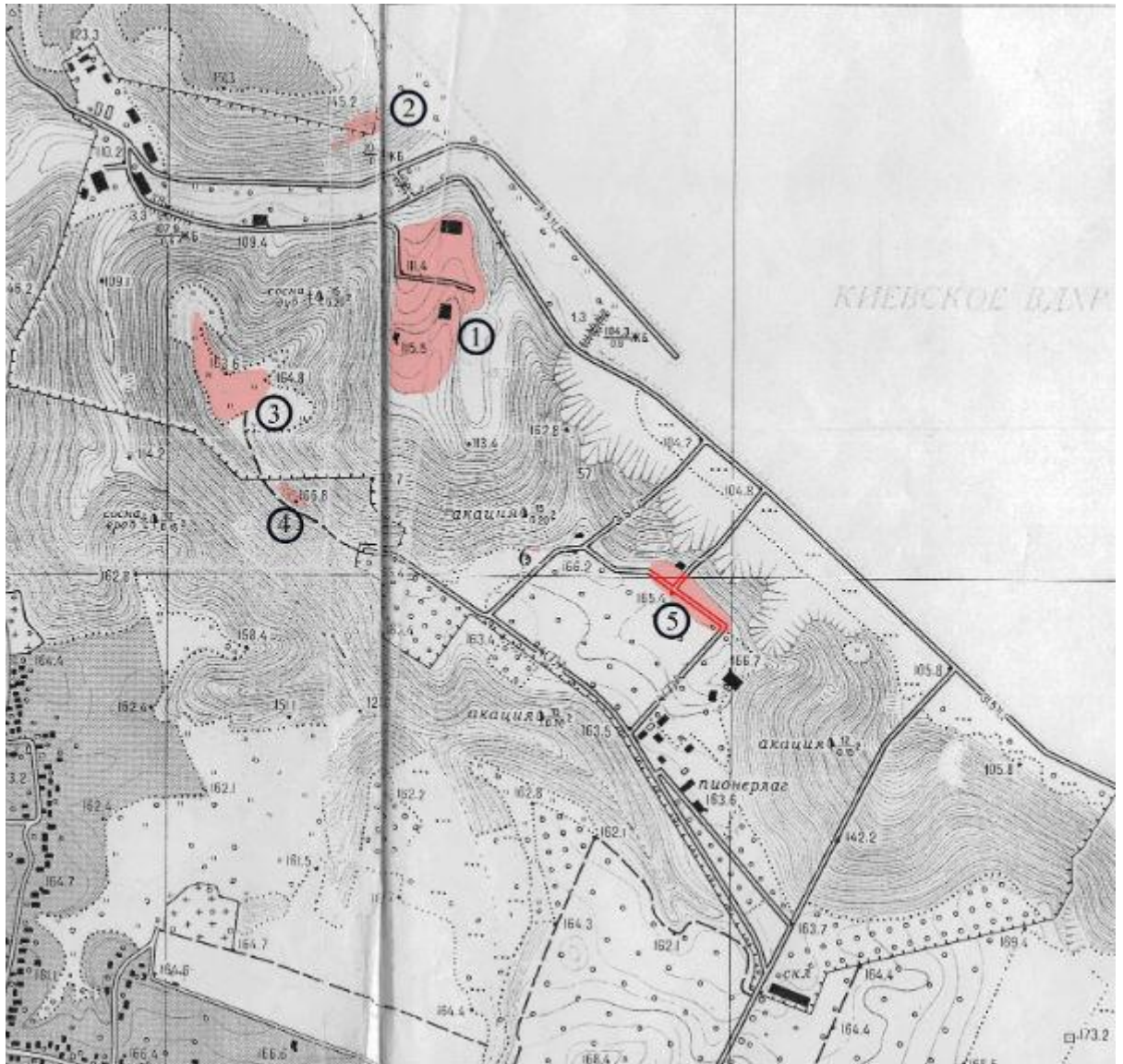
Додаток В

Малюнки Вестерфедьда, виконані з натури, мають велике значення для вивчення пам'яток дерев'яної архітектури України XVII ст.

Додаток Г.

Археологічна карта Межигір'я

1. Багатошарова пам'ятка: поселення з ліпною керамікою; місце Межигірського монастиря XVI–XVIII ст. місце Межигірської фаянсової фабрики XIX ст.

2. Земляне укріплення XVIII ст. ("батарея").

3. Багатошарова пам'ятка в ур. Хутір: поселення трипільської культури; поселення давньоруського часу; поселення пізньосередньовічного часу.

4. Поселення пізньотрипільського часу.

5. Багатошарова пам'ятка:

- поселення давньоруського часу;
- поселення пізньосередньовічного часу;
- кераміка доби бронзи–ранньозалізного часу

Додаток Г.

